

Woord vooraf

Begin september 2014 bezorgde broeder Cyriel aan Jef Gabriels en mij een tekst "Mijn missie, anders gezien", met de vraag: "Is het de moeite waard dit te verspreiden?" Van de tekst van de broeder werd vanaf toen elke week een stukje in het parochieblad gepubliceerd. Ook in ons driemaandelijks tijdschrift verschenen reeds uittreksels.

We vonden het echter zo'n sterke en begeisterende tekst, een "testament" als het ware, dat we besloten de tekst in boekvorm te gieten. Dat gebeurde door Marc Dedecker met de gewaardeerde hulp van Jef Gabriels, Gerard Moerman, Paul Schepers, Antoon Vandenheede en De Drukkers. Broeder Cyriel heeft het proefexemplaar ingekeken en hij weet dat dit boek bij zijn uitvaartplechtigheid aan de aanwezigen zal gegeven worden. Hij vindt dat een uitstekend idee en hoopt dat zijn levenswerk de armsten in Rwanda een toekomst zal bieden.

Jan Oosterbos, afgevaardigd beheerder van het comité Byumba-Kisaro-Rwanda.

Inhoud

Voorwoord

1. Bokrijk of de Limburgse periode
2. Op verkenning in Rwanda
3. De eerste jaren werden een calvarietocht
4. Broeder Cyriel ontwikkelde met zijn terrassen een methode tegen erosie, en stichtte "Het Centrum"
 - 4.1. De terrassen
 - 4.2. Het Centrum
5. De sociale projecten sloten hierbij naadloos aan
 - 5.1. Ziekenzorg
 - 5.2. Steun aan andere projecten
 - 5.3. Omwille van de gewijzigde wetgeving werd de vzw vervangen door een ngo
 - 5.4. Zorg voor de jeugd
 - 5.5. Hulp aan daklozen
 - 5.6. Steun van het thuisfront
 - 5.7. Het bouwen van scholen
6. Een gevarieerde akkerbouw vond zijn ingang
7. De Vlaamse methode van varkens kweken veroverde Rwanda
8. Groenten werden meer dan wittekool alleen
9. De ijzer- en houtbewerking
10. Een vreselijke oorlog overrompelde het land
 - 10.1. In 1990 vonden de eerste schermutselingen plaats
 - 10.2. Begin 1991 infiltreerde het FPR in Rwanda, vooral 's nachts
 - 10.3. In 1992 werden steeds meer mensen verjaagd uit hun dorpen
 - 10.4. In 1993 werd broeder Cyriel burgemeester van de gedemilitariseerde zone van Kisaro tot Buyoga
11. Op 6 april 1994 vond een drama plaats
 - 11.1. De situatie onder de bevolking werd onhoudbaar
 - 11.2. Het landsbestuur maakte grote fouten
 - 11.3. Op de vlucht
12. Proberen weer voet aan de grond te krijgen
 - 12.1. Voor een periode van twee weken naar Rwanda
 - 12.2. Terug in België om materialen te verzamelen
 - 12.3. En opnieuw naar Kisaro
13. Vanaf 1995 begon de heropbouw
 - 13.1. Eerst werd voor voedsel gezorgd
 - 13.2. Vervolgens kwamen de scholen aan bod
 - 13.3. Om ondertussen de landbouw te stimuleren
14. Epiloog

Toen hij begin 1972 in Rwanda opdaagde, zag broeder Cyriel in een oogopslag wat er moest gebeuren. Dit prachtige land met zijn heerlijk klimaat was arm, bezat geen grondstoffen, maar was vruchtbaar. Het heuvellandschap maakte het de landbouw echter moeilijk. Broeder Cyriel begreep dadelijk welke kwaliteit van terrassen nodig was om op duurzame wijze vruchten te kweken. Met de hulp van enkele jongeren heeft hij zijn plan waargemaakt, ondanks ongeloof. Met Vlaamse vastberadenheid zette hij door en voerde hij moderne technieken van landbouw en veeteelt in. Hij organiseerde het sociale weefsel rond: werkgelegenheid, ziekenzorg, gehandicaptenwerking en veel scholen. Hij zorgde ervoor dat, met de medewerking en vaak in opdracht van de president, jonge mensen hun ervaring in andere streken konden toepassen. Met de opbrengst van zijn bedrijf en de hulp die vanuit het thuisland kwam, hielp broeder Cyriel de bevolking huizen metselen, bouwde hij ateliers en zorgde hij voor de oprichting van schoolgebouwen voor de allerarmsten. Dit werk van lange adem leidde ertoe dat het uitzicht over een deel van het land grondig wijzigde en het leven draaglijker werd.

De verdiensten van Jules Wieme zijn hierdoor immens.

Op 18 december zijn we begonnen aan het neerschrijven van zijn levensverhaal. Acht dagen later was het af. We beschikten over de vele documenten van broeder Cyriel en over enkele getuigenissen. Wat we zullen aantonen, is hoe een religieus geïnspireerde Vlaming een land door visie en daadkracht optilde.

Wij vertrekken met de trein richting Gent. De plaats van afspraak is het UZ, een groot en uitgestrekt medisch complex. K2, de afdeling waar we moeten zijn, ligt ergens tussenin gewrongen. Het is er druk, zeer druk. Overvolle kamers, bezoekers, verpleegsters met wagentjes vol instrumenten en medicamenten. We hebben er broeder Cyriel ontmoet. Onze komst was aangekondigd. Gerard Moerman, Cyriels neef en toeverlaat in Rwanda, is er al.

Het doet vreemd als je verneemt dat broeder Cyriel morgen naar de ‘palliatieve afdeling’ gaat.

We schudden zijn hand met schroom. Die handdruk is nog behoorlijk stevig. Ook zijn blik bezit nog helderheid. Cyriel is hardhorend en dus moeten we sommige vragen vooraf op een blad schrijven. Dit verslag zou de weerslag van zijn antwoorden moeten zijn, samen met wat we in de gauwte uit zijn geschreven wedervaren puren en met wat we zelf ervaren: een enorme bewondering voor wat hij teweegbracht. Maar we voelen ook zijn zelfopoffering. Is dat geen grondemotie in dit verhaal, net zoals de verbazing, het ongeloof en de tegenkating van anderen en dat beetje deernis dat in ons opkomt?

Een mens gelooft niet dadelijk dat broeder Cyriels einde nabij is. Hij oogt te helder om te sterven, stapt te gezwind uit bed naar een aparte ruimte voor ons ‘interview’. Binnen in zijn lichaam stormt het echter, al minimaliseert hij zijn pijn. Dat zal hij steeds gedaan hebben, zijn pijn negeren. Hij houdt een rozenkrans in zijn hand. We ontmoeten een man die in gesprek is met God. Hij onderbreekt dit dadelijk als we binnenkomen. Praktische zaken gaan voor. De paternoster wordt op vaardige wijze aan de bedstang vastgemaakt. Hij wacht op vragen. ‘Staat de bandopnemer aan?’ vraagt hij heel attent. Het is moeilijk beginnen. In onze praatstijl zitten knopen, in onze aanpak onhandigheden, over de gebeurtenissen is het zoeken en tasten. Van tijd tot tijd is het stil. Wat zijn wij stuntelaars. Zouden voorbijgangers in deze ziekenkrocht denken dat het een quiz was? Zouden deze vriendelijke verpleegsters weten welk gigantisch werk hij creëerde, deze man die ze teder begeleiden tijdens zijn laatste levensdagen? Zou iemand vernomen hebben hoe efficiënt hij de Rwandezen hielp tijdens een van de gruwelijkste oorlogen aller tijden? Zou men überhaupt beseffen wat een prachtmens zij verzorgen?

Tijdens ons gesprek, dat nu en dan onderbroken wordt door een mail van Gerard Moerman over een of ander probleem in Rwanda waarop broeder Cyriel attent reageert, vragen wij ons af hoe we hem beknopt

kunnen beschrijven. Op het einde weten wij het. Al de volgende woorden zijn toepasselijk. Visionair, edelmoedig, vasthoudend, ijverig, deskundig, opofferend, diplomatisch, eigenmachtig, van geen kleintje vervaard. Een echte christen.

Tweeënnegentig jaar geleden is het begonnen.

Jules, Julien, François Wieme, later broeder Cyriel genoemd, is geboren in Huise-Lozer (Kruishoutem) op 24 augustus 1922. Zijn familie verhuisde in 1932 naar een uithoek van Leupegem-Oudenaarde. Ze woonden er in een ruime vierkantshoeve gelegen in de weidse kouter op de hoogten van Kerselare, vlak bij het bedevaartsoord van Onze-Lieve-Vrouw, in het hart van de Vlaamse Ardennen. Zijn lager onderwijs volgde Jules bij de zusters van de Visitatie in Edelare, waarna hij Latijn en Grieks studeerde in het college van Oudenaarde. De oorlog verplichtte hem echter deze studie te onderbreken om zijn gemobiliseerde broers te vervangen op de ouderlijke boerderij. Dat hij een pienter baasje was, had hij echter al bewezen.

De familie Wieme was niet alleen slim en bijdehand, ze waren vooral hardwerkend en diep christelijk, of samengevat: arbeidzaam, godsdienstig en behulpzaam. In alles wat ze deden, wilden ze terzelfder tijd een goed resultaat bereiken. Wat ervoor zorgde dat het werk van broeder Cyriel een uitstraling kreeg van nationaal belang.

1. Bokrijk of de Limburgse periode

Het was niet ongewoon dat Jules in 1941 binnentrad in het noviciaat van de Broeders van de Christelijke Scholen te Groot-Bijgaarden. Elke grote boerenfamilie - ze waren met twaalf bij de Wiemes - rekende destijds ergens op een roeping. Ouders stuurden graag een kind naar God om Hem te dienen tijdens hun actieve leven. En toch kwam het eerder toevallig. Twee broers werden opgeroepen als soldaat tijdens de Tweede Wereldoorlog en Jules moest thuisblijven om op de boerderij te helpen. De Belgische soldaten waren echter tamelijk snel terug en Jules had geen zin in 'het opnieuw naar school gaan'. Een brief van de Broeders van de Christelijke Scholen viel in de bus en hij zei impulsief 'ja'. De Broeders van de Christelijke Scholen zonden hem vervolgens door naar Bokrijk, weerom een uniek plaatsje in Vlaanderen, waar hij gedurende vier jaar les zou geven aan het eerste jaar van de middelbare school. Een echt diploma was toen niet nodig.

Na vier jaar kreeg hij een andere opdracht: de leiding nemen van de kloosterboerderij. Dit werk deed hij tot in 1972 en tussendoor 'bevorderde' men hem ook tot huismeester en tot overste. Een broeder-leraar die landbouwer werd?

Cyriel: 'Men kan zich afvragen of ik misschien op een zijspoor werd gezet? Want dat leek zo, van het onderwijs terug naar een hoeve. Maar ja, er was nu eenmaal een jonge kracht nodig om de verwaarloosde boerderij rendabel te maken. Een man met stielkennis en werkkraft, zegden ze. Van een boerenzoon die opgevoed was in een groot gezin, verwachtte men dat hij dat zou kunnen. Van jongs af aan was ik vertrouwd met de landbouw en de veeteelt. Ik hield daarenboven van het noeste boerenleven en was nog een stoere knaap die steeds zocht waar hij zich nuttig kon maken. Die houding had ik, een trekje dat mijn oversten in het klooster niet was ontgaan. Toen er op een gegeven moment niemand beschikbaar was voor een post op de boerderij, offerden ze mij op. Het bleek een goede beslissing. De boerderij van Bokrijk stond model voor de streek.'

Broeder Peter: 'Ik was een leerling van Cyriel in het juvenaat: vijfde en zesde moderne voor Frans en wiskunde. Ik herinner mij hem als een heel goede leerkracht, die vriendelijk was en toch streng en correct. Men vertelde ons dat hij hoofdpijn had en daarom buiten wilde werken, als boer op zijn boerderij. Ik heb hem dikwijls en graag geholpen tijdens het oogsten van aardappelen en graan. Wat opviel was dat de opbrengst nogal pover was in die Limburgse zandgrond. Jaarlijks tijdens de vakantie kwam ook broeder Philemon (De Cock), de grote wiskundige, hem bijspringen. Met de boerderij concurreerde Cyriel, of werkte hij samen, met boer Houben. Dat waren de schoonouders van de gouverneur, Hilde Houben-Bertrand, die daar een boerderij-maalderij hadden. Voor mij was Cyriel een echte Vlaamse boer, van niet veel woorden maar van daden.'

Cyriel beheerde zijn boerderij zoals men een bedrijf leidt. In 1972 oogde de toekomst ervan niet meer winstgevend - de landbouwsector was in herstructurering, echte mogelijkheden waren er in het zanderige Bokrijk niet - en men deed een nieuw voorstel. Waarom Rwanda niet? De Broeders van de Christelijke Scholen waren reeds jaren actief in Rwanda; wie kon de jonge Rwandezen beter opleiden dan een ex-leraar en ervaren boer? Cyriel trok ernaartoe om een tweede en nog merkwaardiger vervolg te breien aan zijn bijzondere levensgeschiedenis. Wat hij deed was niet alleen sociaal geïnspireerd, mensen te helpen voor zichzelf te zorgen; hij creëerde er een landbouwproject van nationaal belang.

'Nu, zoveel jaar later, bekijk ik het anders', schrijft broeder Cyriel in 2014. 'Wat in mijn beginjaren om evidente redenen gebeurde, interpreteer ik nu als een proeftijd voor mijn later werk in Rwanda. Toen ik naar Afrika trok was ik vijftig jaar. God telt echter onze jaren niet. Hij grijpt in als het moment daar is. Hij had mij verwend met een oersterke gezondheid en de nodige talenten: in alles wat ik ondernam slaagde ik. De dertig jaren als kloosterling hadden mij verrijkt met veel kennis en inzicht.'

2. Op verkenning in Rwanda

Dit is wat gebeurde. Cyriel verkende het noorden van Rwanda, hij zag de noden die er onder de bevolking leefden en hij besloot er wat aan te doen. Wat hij vaststelde waren de structurele problemen van de Rwandese landbouw. Hij doorzag wat schortte en had de moed om eraan te beginnen. Broeder Cyriel: 'Toen Afrika mij riep, wist ik niet wat zou volgen. God wist het wel en Hij zou me dag aan dag leiden. Wat Hij vroeg was gedweeheid. Ik begon met een bezoek. Gedurende drie weken werd ik omstuwd door een menigte kinderen, gekleed in lompen: een beeld dat mij niet meer losliet. Wat moest ik doen?'

Ik kwam terug naar België. Mijn oversten lieten me vrij. Ik mocht zelf beslissen. Ik had vastgesteld dat de landbouw in Rwanda aan roofofbouw leed. Ik begreep hoe dit moet worden aangepakt. Maar ik was al vijftig jaar oud. Kan een mens het op die leeftijd nog wagen om een werk van lange adem te beginnen? Aan de andere kant, die haveloze kinderen wogen op mij. Wat een dilemma. God heeft het uiteindelijk voor mij beslist. Bij het lezen van de broodvermenigvuldiging volgens Marcus sloeg het woord van Jezus op mij in als een gebod: "GEEF HUN TE ETEN." Ik hakte de knoop door. Tegen zo'n gebod is geen verzet mogelijk.'

Broeder Cyriel wist wat nodig was om op deze plaats en op lange termijn vooruitgang te boeken. Maar zijn oversten begrepen het minder. De broeders waren zeer bedreven in onderwijs. Maar Cyriel wou zich inzetten voor een 'ernstig' project dat als voorbeeld zou dienen voor heel Rwanda. Broeder Cyriel: 'Ik zou eraan beginnen, maar ik stuitte op onbegrip. Mijn overste wilde mij in Byumba een lesopdracht geven. Maar ik wilde het onderricht integreren in een project en adolescenten leren werken in het juiste landbouwsysteem en met adequate methodes. Weer anderen vonden dit utopisch wegens mijn leeftijd. Ik was immers een kloosterling op de drempel van de derde leeftijd en het werk zou jaren duren.

Om de knoop te kunnen doorhakken zette ik hen voor de keus: ofwel geven jullie mij een kans, ofwel keer ik terug naar België. Het was wachten op de uitspraak van een hogere overste. Deze gaf mij de gelegenheid om rustig mijn opzet uit te leggen. Zijn besluit gold als een goddelijke uitspraak: "Broeder, ik geef u de toestemming om eraan te beginnen. U moet er echter van bewust zijn dat u voor een titanenwerk staat; maak uzelf niet kapot." Ik had vertrouwen in de Voorzienigheid. Ook deze keer zou Ze mij niet in de steek laten al vond iedereen, met uitzondering van enkele invloedrijke mensen, dat wat ik zou beginnen utopisch was. Een van die zeldzame uitzonderingen was Lucien Nibaseke, een volksvertegenwoordiger die veel invloed had op broeder Mansuy, mijn overste. Het is aan Lucien te danken dat broeder Mansuy schoorvoetend toeliet dat ik begon. De volgende stap was het terrein. Ik had 10 ha grond gevraagd aan het ministerie om een proefproject uit te bouwen. Lucien Nibaseke bepleitte het voorstel bij president Kayibanda. Uiteindelijk kreeg hij volgend antwoord: 'Als het een broeder is die dat vraagt dan ga ik akkoord.' Tegen de zin van de minister van Landbouw. De fles was aanwezig, nu moest de geest er nog in.

Rwanda is een klein land in Centraal-Afrika. Het ligt een paar graden ten zuiden van de evenaar. Rwanda telt ongeveer 12 miljoen inwoners (2013) en is 26.338 km² groot. De etnische bevolking bestaat voor 84% uit Hutu, 15% Tutsi en 1% Twa of pygmeeën. In de negentiende en twintigste eeuw hebben witte paters een groot deel van de bevolking gekerstend. In 1943 bekeerde koning Mutara III van Rwanda zich tot het katholicisme. Aanvankelijk steunde de Kerk het idee dat de Tutsi superieur waren ten opzichte van de Hutu en de Twa, maar vanaf het begin van de jaren vijftig kwam men hierop terug en speelde de Kerk een belangrijke rol bij de emancipatie van de Hutu. In de jaren vijftig stond Rwanda als het meest christelijke land van Afrika bekend. In 2014 was 49,5% van de bevolking katholiek, 27,2% protestant, 12,2% adventist en 1,8% moslim. Volgens het Ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties leeft in Rwanda 60,3% van de bevolking onder de armoedegrens.

3. De eerste jaren werden een calvarietocht

Na de toezegging door president Kayibanda kon broeder Cyriel beginnen! Hij startte het aanleggen van terrassen tegen de heuvels. Een titanenwerk. De kwaliteit moest immers goed zijn, de terrassen duurzaam. Cyriel: 'De eerste jaren waren een kruisweg. God wil zijn werk bouwen over een pad van pijn en smart en over het Kruis. Vanaf 1975 werd ik vrijgesteld van mijn opdrachten in het nabijgelegen Byumba en kon ik mij uitsluitend wijden aan het project Kisaro. Ik ging nog wel elke dag naar Byumba voor de mis en het avondmaal, maar ik voelde er weinig vriendschap; ik werd er eerder geduld dan geliefd. In Kisaro daarentegen was het aangenaam. Ik begon er met vijftien jongens van zestien jaar. Gedurende drie jaar had ik ze onderwezen, deels in de theorie en deels in de praktijk. Ze hadden al enige ondervinding in het terrasseren en waren vatbaar voor een enthousiaste aanpak. In Kisaro vormden we een familie. Tussen die jongeren was ik een grote broer die alles deelde. Die steeds in de weer was voor hen en voor het werk. We bouwden een grote loods met regenwaterput.

Broeder Cyriel had het niet gemakkelijk. Waar haalde de man zijn energie vandaan? Hij was niet alleen aan een bergen verzettend project begonnen, hij werd ook voortdurend onder druk gezet. Om andere taken te doen.

Broeder Cyriel: 'Tijdens een retraite, voorgezeten door een gedelegeerde uit Rome, werd een vernietigende evaluatie gemaakt van ons werk in Kisaro, en dat door mensen die geen notie hadden van wat er gebeurde. Ik heb me kalm en waardig verdedigd. De overste uit Rome waardeerde dit en in een vertrouwelijk gesprek vroeg hij mij om vol te houden. Op een dag kregen we in Kisaro het bezoek van de minister. Ook hij was opgetogen over het Centrum. Als blijk van dankbaarheid wilde hij zijn enthousiasme uitspreken tegen broeder Mansuy. Hij hield een korte toespraak om de broeders te danken voor hun inzet maar werd brutaal onderbroken door mijn overste die zei: 'Dit is niet wat we willen.' Ontgoocheld vertrok de minister, maar hij bleef mij steunen. Je moet begrijpen dat de kloosterlingen werd voorgehouden dat de overste de plaatsvervanger is van God. Ik daarentegen was overtuigd dat ik door God geroepen was om dit werk te komen doen. Wat een geluk dat Rome me aanmoedigde. Dat was de stem van God.'

Men kan zich voorstellen in welke gemoedstoestand broeder Cyriel soms zat. Hij werkte zeer hard maar werd niet gewaardeerd. Dat probeerde hij te relativeren. Door het aanschouwen van de vreugde op de gezichten van zijn medewerkers en door herinneringen van vroeger.

'Het was Nieuwjaar 1968. Onze familie was bijeen om moeder een gelukkig nieuwjaar te wensen. Ik kwam van Bokrijk en zou overnachten bij mijn moeder en twee zusters. 's Anderdaags was mijn vertrek gepland. Samen met hen dronk ik nog een kop koffie. We zaten met ons vieren rond de tafel. Op een bepaald moment staat moeder op. Ze streelt mijn haar en zegt: "Ge zijt een sterke jongen. En nog steeds geen grijze haren." Ze keek naar mij en vroeg wanneer ik terugkwam. "Met Pasen kom ik zeker, maar als ge mij eerder nodig hebt, roep maar en ik kom," zei ik. "Ik denk," zei ze, "dat ik u niet nodig zal hebben." Ze is gestorven in de nacht van 20 op 21 maart. Ze had niemand nodig.

Dit was iets anders dan wat ik zou beleven maar ergens ook hetzelfde. Men kan zich inbeelden dat ook aan mij ontmoediging en eenzaamheid zouden knagen. Het liep niet altijd van een leien dakje. Eens ging ik wenend slapen. Toen heb ik moeder gesmeekt om te helpen. Tijdens mijn slaap voelde ik iemand door mijn haren strelen. Ik zag mijn moeder en riep haar. Toen was het visioen voorbij. Ik werd wakker en weende van blijdschap. Ik was gesterkt en wist dat niets mij nog zou tegenhouden. Mijn moeder stond achter mij als gezant van God. Voor elk kind is moeder heilig. Ik bid nog elke dag voor haar.'

4. Broeder Cyriel ontwikkelde met zijn terrassen een methode tegen erosie, en stichtte 'Het Centrum'

4.1 De terrassen

Broeder Cyriel had een systeem ontworpen waarmee hij vermeed dat bij zware regenval het water de vruchtbare grond meesleurde naar de rivier. Na vijf jaren kwam geleidelijk de erkenning voor dit huzarenwerk. In 1977 kwam het Ministerie van Jeugd officieel op bezoek en het Centrum verwierf faam. De financiering nam toe. Een Nederlandse vertegenwoordiging merkte het eveneens op en begreep het belang ervan. Zij subsidieerden het met twee miljoen Rwandese frank. (Duizend Rwandese frank is momenteel ongeveer 1,2 euro waard.) De Belgische coöperatie die geen religieuzen als officiële vrijwilliger erkende, deed het in dit geval uitzonderlijk wel en opnieuw kregen ze financiële middelen. Broeder Cyriel werd uitgenodigd op seminaries over anti-erosie aan de universiteiten van Butare en Ruhengeri. De ambassadeur van China wees de pers op het mirakel van Kisaro.

4.2 Het Centrum

Het CPPA ofwel het 'Centre de Perfectionnement et de Promotion Agricole de Kisaro', oorspronkelijk CPA (Centre de Perfectionnement Agricole), was geboren. Geleidelijk breidden ze de gebouwen uit. Aldus werd niet alleen aan terrassen gewerkt maar ook aan opleiding gedaan. Jongeren werden gestimuleerd om te leren werken. Geld verdiende men door producten te verkopen in de hoofdstad, Kigali. Er werd van alles gekweekt: aardappelen, het middel bij uitstek tegen hongersnood waarvoor een kiemhuis werd gebouwd, maar ook bonen, maïs, salade, kolen, prei. Oorspronkelijk werd sorghum geteeld, maar al vlug werd het aangevuld met tarwe, beter geschikt als basisvoedsel. Sorghum is het vijfde belangrijkste graangewas ter wereld na rijst, maïs, tarwe en gerst. Door het gunstige klimaat had men twee oogsten per jaar. Intussen werd de varkenskweek geprofessionaliseerd en vanaf 2007 startten ze de ki (kunstmatige inseminatie). Met de opbrengst kon men diversifiëren: er werd een atelier uitgebreid waar klussen geklaard konden worden, van lassen tot schrijnwerk; er kwam een slagerij, een bloemmolen en een bakkerij. Intussen verscheen een kleuter- en lagere school en een project "soep op zaterdag".

Broeder Cyriel: 'Het was 1977. Het Kisaroproject kreeg stilaan erkenning van zijn vroegere tegenstanders. Ook van de broeders. Alvorens zich gewonnen te geven nodigde broeder Mansuy, mijn overste, twee broeders uit. Landbouwkundigen, een was directeur van de landbouwschool in Carlsburg, de andere directeur van een landbouwschool in Congo. Hun bezoek verheugde mij. Met hen kon ik over landbouw praten. Zij waren opgetogen en vol lof. Hun rapport heeft het verzet gebroken. Het was ook in die tijd dat we onze eerste financiering kregen van de Rabobank voor het terrassen van een hele heuvelflank. Van toen af kon de ganse jeugd van Kisaro aan het werk.

Wat doet een dergelijk succes met een mens?

'De reputatie van Kisaro was onstuitbaar geworden. Hoewel ik er mij bewust van was dat het Gods werk was, werd ik bekoord door gevoelens van hoogmoed. Moeilijkheden of geregelde mislukkingen vormden er een tegenwicht voor. Nadat het project van de Rabobank voor terrasserij van de heuvelflank gerealiseerd was, deed ik een aanvraag bij de Europese Gemeenschap voor het terrassen van een ander uiterst moeilijk gedeelte van de heuvel. Twee ingenieurs kwamen op inspectie. Na onze verwezenlijkingen te hebben getoond, leidden we hen naar het lastigste stuk. Ik kreeg een compliment. Broeder, wat u hier realiseert, zou zo vlug mogelijk moeten gebeuren over heel het land. U herwint gronden die verloren waren. Hier in Rwanda kan men niet meer aan u voorbij. U krijgt uw financiering'.

Het terrasseringsysteem in Kisaro werd in 1990 erkend als nationale methode van erosiebestrijding. Er liepen projecten voor de uitbreiding over het hele land. De plaatselijke overheden werden verplicht de radicale terrassing toe te passen. De president wilde dat het Centrum de projecten zou opvolgen en stelde een wagen ter beschikking. Broeder Cyriel: 'Ik begon er met tegenzin aan, hoe belangrijk het ook was. Maar als er niet met overtuiging aan gewerkt wordt, riskeert men de grond voor jaren te verknoeien. De leiders van de projecten, voor wie het een middel bleek om zich te verrijken, vonden mijn aanstelling een vervelende zaak. Ik liet mij niet om de tuin leiden. Als ik een project ging controleren, meldde ik me niet aan op het bureau van de directeur, maar bezocht dadelijk de plaats waar men aan het werk was. Soms was een groep zonder begeleiding bezig en waren de terrassen die ze maakten waardeloos. Vaak toonden we het door het voor te doen. Met een van onze monitoren leidden we het terrasser in. Nadat een strook af was, zegden de lokale mensen: 'Dat is heel anders dan wat men ons geleerd heeft.' Sommigen wilden naar Kisaro komen om de methode goed te kunnen toepassen. Het is ontmoedigend vast te stellen dat er bij veel projecten alleen maar geprofiteerd werd. De corruptie leek onuitroeibaar! Op een keer heb ik een verslag gestuurd naar de president en aansluitend gevraagd mij van die taak te ontslaan'.

5. De sociale projecten sloten hierbij naadloos aan

5.1 Ziekenzorg

Laat ons duidelijk zijn: sociale projecten zijn pas mogelijk wanneer geld voorhanden is om ze te financieren. Dankzij een rendabele landbouw verdiende het Centrum geld. Broeder Cyriel: 'Voor de verzorging van ernstig zieken deden we een beroep op het ziekenhuis van het nabijgelegen Byumba, een stad van momenteel ongeveer vijftien duizend inwoners. Voor lichtere gevallen legde ik een eigen voorraad geneesmiddelen aan. Het geraakte vlug bekend dat de broeders die hadden. Het was geen uitzondering dat er 's morgens vijftig patiënten kwamen. Vooral moeders met baby's want ik beschikte over hoestsiroop, zalven of verbanden. Het feit dat er steeds meer patiënten kwamen, wijst erop dat onze tussenkomsten effect hadden. Het gebeurde dat mijn voorraad uitgeput was. Zo heb ik eens de stommitieit begaan een gewonde zonder verband terug te sturen! Een van de jongens vroeg: 'Had u dan echt niets meer?' Ik zei: 'Ik heb nog wel iets, maar wat moet ik doen als er iemand van jullie moet verzorgd worden? Ik kan toch niet alles weggeven.' Daarop gingen we hout zagen met een cirkelzaag die gemonteerd was op de tractor. De zaag was niet voldoende beveiligd. Door een verkeerd manoeuvre raakte ik de zaag; gelukkig verwondde ik slechts drie vingers. Dit beschouw ik als een teken uit de hemel: als je alles weggeeft, dan heb je voor jezelf niets meer nodig. Ik heb toen een nieuwe regel uitgevaardigd: geef tot de laatste druppel weg wat nodig is! Is dat vermetel? Hoe dikwijls is het niet voorgevallen dat er na de betalingen van de lonen amper wat kleingeld overbleef en dat er voor het einde van de dag toch weer voldoende was? Geld is nooit een probleem geweest. Ik bezat geen cent, de erfenis van onze ouders heb ik naar het woord van Jezus integraal besteed aan de armen. Eens werd ik aangeklaagd omdat ik een molen uitbaatte zonder er belasting voor te betalen. Aan de controleur heb ik geantwoord: "Als de aanklager kan bewijzen dat ik er eigenaar van ben, dan geef ik hem die molen cadeau." Mijn armoede was mijn kracht. Hoeveel geld heb ik in mijn leven niet beheerd? Indien ik dit werk heb kunnen tot stand brengen, is het aan God te danken. Ik heb op Hem gebouwd en niet op geld.'

5.2 Steun aan andere projecten

Soms is het leuk als je een collega kunt helpen bij zijn project. Ik was blij toen broeder Robrecht De Winne voor een periode van twee maanden bij ons kwam. Soms durfde ik mij eenzaam voelen. Hij zou uitzoeken of het mogelijk was in Kisaro aan bijenteelt te doen. Maar Kisaro heeft een te grillig klimaat voor bijen; het zou hem niet lukken, ook niet na twee jaar. We hebben gezocht naar een oplossing en er een gevonden. Het werd zijn grote verdienste vijftien kilometer verder wel imkers op te leiden. Daar is zijn proef uitgegroeid tot een coöperatie waar imkers een goede broodwinning aan overhielden: eucalyptushoning, uitstekend geschikt als middel tegen hoest.

5.3 Omwille van de gewijzigde wetgeving werd de vzw vervangen door een ngo

In 1973 kreeg de toenmalige CERAR (Centre d'Education Rurale et Artisanale du Rwanda) een tiental hectare grond in concessie, waaraan in 1980 ongeveer vijftien hectare werd toegevoegd. Op dat ogenblik werkte Kisaro al vijf jaar onder een nieuwe naam, het CPA (Centre de Perfectionnement Agricole) dat in 1999 omgevormd werd tot de vzw CPPA (Centre de Perfectionnement et de Promotion Agricole) Kisaro. Onder ons noemden we dat het Centrum. Het is intussen een officiële ngo (niet-gouvernementele organisatie) geworden. Het Centrum beschikt over meer dan vijftig hectare die intensief worden uitgebaat als vruchtbare terrassen. Tachtig percent van deze terrassen is niet toegankelijk met een tractor, een nadeel, maar ten gevolge van het uitzonderlijk klimaat heeft men twee oogsten per jaar. Dit veronderstelt

een zeer intensieve tewerkstelling van vooral jonge mensen; twee oogsten per jaar betekent immers tweemaal de grond omhakken met de hand. Men heeft zich tot doel gesteld de jeugd op te leiden tot landbouwers. Door het feit dat de schoolplicht in Rwanda verlengd werd tot 18 jaar is het potentieel aan jeugd iets beperkter geworden. Hoewel de afgestudeerden van het middelbaar onderwijs haast geen werk vinden, voelen ze zich weleens te geschoold om nog de *hak* te hanteren. Ze willen gemakkelijker aan hun brood komen en beginnen een kleine handel. Er wordt ook gesmokkeld over de grens met Uganda. Zelfs stelen wordt door sommigen als een winstgevend beroep beschouwd. Het Centrum probeert de jeugd op te vangen en het areaal aan bebouwbare gronden zo intensief mogelijk te bewerken. Een aantal jonge, goedgevormde boeren beschikken van huis uit niet over grond, of hebben geen huis. In het Centrum wil men hen vormen, geld laten verdienen en het aldus mogelijk maken dat ze een boerderij kunnen verwerven. Zeven hectare zijn ondertussen verdeeld en bebouwd door jonge kandidaat-landbouwers. En er zijn nog plannen.

5.4 Zorg voor de jeugd

Broeder Cyriel: 'Verder beschrijf ik hoe ik onder de oorlog veel heb kunnen doen voor de kinderen in de kampen voor vluchtelingen. Boven alles is de zorg voor de jeugd de rode draad in mijn leven geweest. Hoewel landbouw niet altijd rechtstreeks en onmiddellijk naar de kleinsten ging, kwam het hun onrechtstreeks ten goede. Want om eten te geven moet men eerst eten voortbrengen. De Voorzienigheid leidde er ons toe de allerarmsten te gaan opzoeken. Op een paar kilometer afstand van het Centrum is een gehucht, Kirenge, dat een kruispunt was van drie gemeenten. De gemeentebesturen bekommerden zich echter niet om die verloren hoek. Wij hebben er een bron ontdekt en toegankelijk gemaakt, het terrein van een weduwe geterrasseerd en een paar huisjes gebouwd voor wezen. Om meer te doen ontbrak de tijd, hoewel we wisten dat er veel ellende was. De kinderen gingen niet naar school omdat de afstand te groot was, zeker voor de kleintjes. Ze liepen er slecht of amper gekleed rond. Al deze zorgen zouden ons niet meer loslaten.

5.5 Hulp aan daklozen

Broeder Cyriel: 'Onder "daklozen" verstaan we alle armen die in mensonwaardige omstandigheden leven. In de eerste plaats de mensen die vroeger in de vallei woonden en die nu door de overheid verplicht worden te verhuizen naar de agglomeraties. Ze krijgen daar een stukje grond waar ze een huis op moeten bouwen. Men belooft hun dat de Umuganda, de dag van de gemeenschapsdienst, hen hierbij zal helpen. Deze hulp bestaat erin dat men kleiblokken maakt en de muren optrekt. Al de rest is ten laste van de sukkelaars die moeten verhuizen. Een andere categorie zijn de weduwen, wezen, ongehuwde moeders en bejaarden. Omdat de bouw van de hoevetjes voorrang krijgt, kunnen we voor deze categorieën alleen werken voor zover we tijd en geld hebben. Het valt maar al te dikwijls voor dat we het werk van de Umuganda moeten herbeginnen. Het zou beter zijn dat men, in plaats van deze mensen te verplichten naar de heuvel te verhuizen, een weg aanlegt naar beneden en zo de valleien ontsluit. Velen hebben heel hun leven beneden gewoond, ze zijn er dicht bij de bronnen, de grond is er vruchtbaarder en de gevaren voor diefstal kleiner.

5.6 Steun van het thuisfront

Priester Jan Oosterbos uit Genk, die elk jaar op bezoek ging, coördineerde de financiële steun vanuit Limburg. Hij is nog altijd ferm onder de indruk van de vele scholen die door broeder Cyriel werden gebouwd. 'Niet te tellen.' Jan Oosterbos kende broeder Cyriel van toen ze in Genk woonden. Hij was pastoor in Bokrijk en broeder Cyriel runde de boerderij van het klooster in Bokrijk. 'De eerste keer dat broeder Cyriel contact opnam, het was nog in de beginjaren, was voor een gaskabeltje aan zijn auto dat defect was. In Rwanda niet te vinden. Er kwamen aansluitend nog vragen, we geraakten onder de indruk van zijn werk en bouwden lokaal een netwerk uit van negenhonderd mensen, niet alleen in Genk, maar in heel Vlaanderen, die ieder jaar een milde steun geven. Gewoonlijk voor een totaal van ongeveer vijftigduizend euro.' Het comité Byumba-Kisaro coördineert het geheel. Elk jaar wordt er een Rwandadag georganiseerd met een eetmaal en veel informatie. Tal van leden van dit comité bezochten intussen Kisaro

en voerden er belangrijk vrijwilligerswerk uit. De Tuinbouwschool van Sint-Truiden, vroeger een school van de Broeders van de Christelijke Scholen, stelt elk jaar haar vastenactie in het teken van Kisaro. Leraars en leerlingen brachten meermaals een bezoek tijdens een inleefreis. Serviceclubs zoals Rotary financierden projecten, het Steunfonds voor Limburgse missionarissen en Wereldmissiehulp droegen hun steentje bij, in West-Vlaanderen kwamen de vzw Umubano en de Vrienden van Koekelare en omgeving krachtig uit de hoek. Officiële steun kwam er van de stad Genk, de provincie Limburg en later ook de provincie West-Vlaanderen. Het thuisfront zorgde in totaal voor ruim meer dan één miljoen euro om het werk in Kisaro mogelijk te maken.

5.7 Het bouwen van scholen

De scholenbouw groeide indrukwekkend. Zoals veel sociale werken is ook dit project gegroeid uit een noodsituatie. Broeder Cyriel: 'Onze monitoren kwamen op een dag met een kindje van twee dagen oud naar het Centrum. Met tranen in de ogen heb ik het opgenomen, heb het gekleed en ben ermee naar het ziekenhuis van Byumba gereden, bij een Duitse dokter. Zij was het die ons uitlegde dat het amper twee dagen oud was. Maar het was gezond. We hebben het naar het SOS-weeshuis in Byumba gebracht. Ik wist van het bestaan van SOS Children's Villages, een koepelorganisatie die zich bekommert om wezen en verlaten kinderen. Wie de moeder was, heeft men nooit kunnen achterhalen. Ik besloot een 'bewaarschooltje' te bouwen en ging op zoek naar grond. In de verloren hoek Kirenge was er plaats. Het stuk behoorde toe aan een weduwe. Toen ik haar vroeg of zij het wilde verkopen om er een kleuterschooltje op te bouwen, zei ze: 'Broeder, als het voor de kindjes is, wil ik geen geld.' We begonnen met de bouw van een regenwaterput met pomp en wasgelegenheid, opdat de moeders elke morgen hun kind zouden kunnen wassen. Ik vroeg Drocelle, een medewerkster in het Centrum, een lijst op te maken van de armste mensen. We hadden snel zestig kindjes die we kosteloos kleren en voedsel gaven. Dit was het begin van de school van Kirenge.

Toen de kleintjes zes werden, stonden we opnieuw voor een probleem. Wat nu? Ik nodigde mensen van ons comité in Bokrijk uit om te helpen brainstormen. Ze stelden voor een lagere school te bouwen en verder te gaan met dit project. Onderwijs de armsten kosteloos! Zo ontstond een privéschool die totaal kosteloos was en onafhankelijk van de staat werkte. Ik vroeg aan de gouverneur of dit reglementair was. Hij antwoordde: "We weten sinds lang dat al wat u doet onbaatzuchtig en gratis is. We hebben alle vertrouwen in u." Toen we met het tweede leerjaar begonnen, kwam een Mexicaanse broeder zijn diensten aanbieden. Hij was door God gezonden. Broeder Aniceto, zo is zijn naam, profileerde zich als een knap leraar. De school van Kirenge is befaamd geworden. Ze staat bekend als de beste van het district en is nu uitgebreid tot aan het derde jaar middelbaar. Onze oudste leerlingen zijn aangenomen in de beste middelbare scholen van Rwanda.

We hebben geluk dat de financiering intussen gebeurt door een Franse organisatie, die de verdere uitbouw van de school op zich neemt, de lonen voor de leraren betaalt en de kosten draagt voor de voeding van de kinderen. Een Duitse dame, gepensioneerd directrice van een middelbare school in haar vaderland, werkt kosteloos mee. Terzelfder tijd zorgt Duitsland voor het schoolmateriaal. Men schonk 300 fietsen en 60 computers. Ouders van gegoede families voelen zich benadeeld en vragen waarom hun kinderen niet aangenomen worden, zelfs tegen betaling. Onze stichter St.-Jan Baptist de la Salle ondervond dezelfde moeilijkheden, hoewel het bij hem uit een andere hoek kwam. Het waren de leraren uit andere scholen die hem verweten kinderen van bemiddelde ouders te aanvaarden in zijn scholen, die toen ook voor kosteloos doorgingen. Hij maakte er zich van af door te zeggen dat hij niet het recht had te onderzoeken of de ouders arm of rijk waren.'

Dat broeder Cyriel veel scholen bouwde, was niet alleen ingegeven door de plaatselijke problemen. De Broeders van de Christelijke Scholen hadden dit in hun genen. Hun orde werd gesticht door Jean Baptiste de la Salle (1651-1719), een Franse edelman die in 1678 tot priester werd gewijd en zijn hele fortuin besteedde aan de opvoeding van dakloze jongens. Uit de groep inwonende en celibataire onderwijzers

ontstonden bij ons de Broeders van de Christelijke Scholen. Rond de jaren vijftig van de vorige eeuw telde de communiteit in België zo'n 630 broeders die allemaal in het onderwijs actief waren. Vandaag zijn dat er minder dan honderd, stuk voor stuk broeders die de pensioengerechtigde leeftijd hebben overschreden.

6. Een gevarieerde akkerbouw vond zijn ingang

Onder impuls van broeder Cyriel en al de mensen in Rwanda en België die meehielpen, werd de juiste landbouwinfrastructuur opgezet en creëerde men nieuwe vruchtbare gronden. Met twee oogsten per jaar zou het rendement volgen. Er bleef slechts een vraag: heeft er iemand zaad of plantgoed? Wat in België met wat euro's opgelost kan worden, bleek in Rwanda een gigantisch probleem te zijn. Tenzij je broeder Cyriel heette. Vertrekkend van de landbouw wilde hij een totaalproject realiseren dat volledig geïntegreerd zou zijn in het leven van de bevolking. Een project van de armen, een project dat voorziet in al de noden van de mensen. Dit programma vroeg zware inzet van velen. Broeder Cyriel: 'Radicale terrassering en vruchtbaar maken van de grond zou voor opbrengst zorgen, maar het vinden van zaad en pootgoed was als zoeken naar een speld in een hooiberg. In die tijd was er gewoon geen kwaliteit in Rwanda. Men deed aan roofbouw. Toen er een paar hectare geterrasseerd waren, konden we met opgeheven hoofd aankloppen bij het FAO, de voedsel- en landbouworganisatie van de Verenigde Naties. Ons project was belangrijk en dus serieus.

Ook de Belgische ambassade schoot wakker. Er bestond een Graanfonds, dat landbouwprojecten financierde. Ik vroeg hulp om het kiemhuis voor plantaardappelen te bouwen. Het werd toegestaan. Immense rijen roosters werden erin geïnstalleerd om de aardappelen scheuten te laten vormen. Onze grote kracht was dat we alles zélf deden met onze mensen. Ik speelde architect en aannemer. Ons kiemhuis wordt nog steeds geprezen door de instanties en het blijft uniek in Rwanda. Later kwam het Belgisch project "Semences Sélectionnées" bijspringen, maar ze stonden zelf nog in de kinderschoenen. Onze voornaamste teelten waren aardappelen, tarwe, maïs, bonen en sorghum. We kozen onze gewenste soorten en gingen op zoek naar plant- en zaaigoed. Daar ons areaal aan terrassen bleef groeien, steeg ook de behoefte aan plantgoed.

Meer productie vereiste ook meer afzetmogelijkheden. Het geld van klanten die konden betalen was noodzakelijk voor de voorbereiding van de activiteiten in Kisaro. Er was in die tijd veel buitenlands ambassadepersoneel in Rwanda. Zij waren tuk op onze producten, waardoor wij voldoende cliënteel hadden. Dit zou echter niet zo blijven, zeker niet wat tarwe betrof. We stimuleerden de bevolking toch om tarwe te blijven telen en beloofden voor hun productie een afzet te vinden. Gelukkig mochten we tarwe leveren aan de molens van Ruhengeri, al was 90 km rijden over zeer slechte weg onverantwoord. We keken uit naar een oplossing om van onze droom werkelijkheid te maken. We wilden drie graansilo's bouwen met een molen. Het werd verwezenlijkt met financiering van het Graanfonds en steeds opnieuw in samenwerking met onze trouwe helpers uit Limburg, onder leiding van Jef Aerden. Hij zorgde voor de studies; de machines werden geprefabriceerd in België en vervolgens overgebracht per container. Op een dag maakten we onze eigen volkorenbloem en die oogstte veel succes in Kigali.

Water in het Centrum was hierbij belangrijk. We beschikten weliswaar over een grote capaciteit aan onderaardse waterputten, maar hadden slechts enkele kleine handpompen. Een van de eerste zorgen was de bouw van een watertoren met een kleine pompinstallatie. Een groep vrijwilligers onder leiding van Jef Aerden kwam de leidingen en aansluitingen plaatsen. Het Centrum was nu in volle ontplooiing. Toen brak helaas de oorlog uit. We waren oktober 1990.'

7. De Vlaamse methode van varkens kweken veroverde Rwanda

In het begin van de vorige eeuw was de landbouw in Rwanda gebaseerd op het bezit van koeien. De koe was in het oude Rwanda een belangrijke vorm van kapitaal. Om koeien te houden was veel grond nodig en het bezit van koeien zorgde voor tegenstellingen tussen de besturende klasse, de Tutsi, en de veel talrijkere Hutu, tegenstellingen die vanaf 1959 escaleerden.

Van politiek trok broeder Cyriel zich liever niets aan, maar hij doorzag wel wat moest gebeuren om het land vooruit te helpen met de enige troef die het heeft: de landbouw. Dit zou hij realiseren door het aanleggen van terrassen om meer vruchtbare grond te creëren en door varkens te kweken in plaats van grond verslindende koeien. Zijn analyse was helder en juist, zijn kracht om het in de praktijk om te zetten magistraal. Dit is het genie van broeder Cyriel.

Broeder Cyriel: 'Daar ik ons Centrum wilde uitbreiden en gebruiken als voorbeeld voor de inwoners, heb ik van in het begin besloten geen koeien te houden en ons te houden aan kleinveeteelt: varkens, geiten, schapen, konijnen en kippen. We hadden al heel vroeg enkele hokken voor varkens gebouwd en ik kocht biggen. Ze werden vetgemest, geslacht en geleverd in Kigali. De lokale varkens waren echter niet ideaal: het was een type dat moeilijk honderd kilo haalde. Omdat ik in Limburg behoorde tot de elitefokkers van de provincie, kreeg ik heimwee naar het 'Edele Belgische Landvarken'. Ik voerde drie stuks in: twee zeugjes en een beertje. Dit was de start van een succesverhaal. De varkens werden op het Centrum geslacht, de blanken in Kigali waren kenners en apprecieerden onze kwaliteit. Ze kochten het geslachte varken om te bewaren in hun diepvriezer en wij verdienden de centen die nodig waren om uit te breiden. We konden daarnaast een financiering verkrijgen voor de bouw van een slagerij. Drie van onze jongens werden opgeleid voor de vleesbewerking. Ik vroeg ook om een aansluiting met het elektriciteitsnet. De leden van de Belgische Coöperatie kwamen niet tot een akkoord. We wachtten het bezoek af van minister Marc Eyskens. Hij hakte de knoop door en in 1982 beschikte het Centrum over stroom. Dit gaf ons veel meer mogelijkheden. Eind 1982 begonnen we met onze slagerij. Deze bewees ons veel dienst en ze wordt momenteel, december 2014, gerenoveerd door onze vrienden uit Koekelare. Het Genkse comité kocht een nieuwe koelkamer aan in Italië en die wordt door onze Italiaanse vriend Claudio Fantini geïnstalleerd.'

Met varkenskweek gaat kennis en kunde gepaard. Broeder Cyriel kon een beroep doen op zijn Vlaamse roots en zijn eigen knowhow om stielkennis en verzorgingstechnieken over te brengen naar zijn nieuwe vaderland. Hij realiseerde er een belangrijke stap mee in de richting van de voedselbevoorrading. De bevolking was immers arm. Toen in 2007 de kunstmatige inseminatie werd ingevoerd, was het CPPA weer eens toonaangevend in Rwanda.

8. Groenten werden meer dan wittekool alleen

Een gevarieerde groentetuin zou eveneens de voedselbevoorrading stimuleren.

Broeder Cyriel: 'Toen ik in Rwanda aankwam, kende men alleen wittekool. Het spreekt vanzelf dat we daar iets aan wilden verhelpen. Er moesten diverse groentesoorten komen. Als de grond vruchtbaar is en het klimaat super, dan begin je daar gewoon aan. Eigenlijk moest je er alleen tijd en energie voor hebben en broeder Karel Verbeken wou die vrijmaken. Vol ijver zette hij zich in om enkele bewoners (jong én oud deze keer) het vak aan te leren. Elke week werden de groenten van de mensen en van het Centrum ingezameld en samen met de bestellingen van vlees afgeleverd en verkocht in Kigali. Wat overschoot werd teruggebracht en daar maakten we op zaterdag soep van die verdeeld werd onder de mensen.

Het hele gamma groenten werd geteeld: wortelen, prei, selderie, peterselie, rodebiet, prinsessenboontjes, sla, spruiten, rode- en wittekool, savooikool, broccoli, schorseneer, rabarber, tomaten en zelfs witloof. Kisaro werd een tuinparadijs. Op een kleine oppervlakte kon men zijn kost verdienen. Heel het jaar door kon men oogsten. Bijzonder wortelen en prei waren heel productieve en veelgevraagde groenten.'

9. De ijzer- en houtbewerking

Landbouw ontwikkelen vereist dat er een werkplaats beschikbaar is. Men maakte al lang voor de oorlog van 1990 allerhande werktuigen, tot kruiwagens toe. Broeder Cyriel: 'Om de kroon op het werk te zetten werd een werkplaats voor ijzer- en houtbewerking opgericht. We deden opnieuw een beroep op de Belgische Coöperatie en kregen het nodige geld om een ruime werkplaats voor ijzerbewerking te bouwen. Dit gebouw werd opgetrokken onder leiding van Paul Ackermans, met de hulp van Theo Graulus en Kris Stubbe, en was voltooid in 1988. Ik mag hier tot lof van Paul Ackermans wel de fabricatie vermelden van een grote plooibare schuifpoort, die nog altijd zijn gelijke niet vindt in Rwanda. Onze werkplaats staat ten dienste van iedereen. Mensen komen er om hun hak te scherpen of te lassen. Er worden deuren en vensters, banken, stoelen en tafels gemaakt voor hun huizen. Dit alles stimuleert ook de aankoop van hout. Men brengt ons planken en balken voor gebinten. Ook lijkisten worden er voor een heel lage prijs of gratis gefabriceerd.

In 1985 kregen we het bezoek van president Habyarimana, die zich meermaals de woorden "quelle merveille" liet ontvallen. Van toen af zou hij ons niet meer loslaten. Hij schonk een perceel grond voor de bouw van een klooster. Voor dit klooster kregen we de gewaardeerde hulp van twee gepensioneerde metselaars: de broer en een vriend van pastoor Oosterbos. Ze bouwden nog voor de oorlog een vleugel bij aan het klooster van de zusters van St.-Vincentius te Ruhengeri en zouden in volle oorlog, in 1991, komen helpen om klaslokalen te bouwen voor de kinderen van de vluchtelingen.

Deze mensen kan ik niet genoeg danken. Ik hoop en bid dat hun inzet door de hemel beloond zal worden. Zonder hen was Kisaro nooit geworden wat het nu is.'

10. Een vreselijke oorlog overrompelde het land

Niet veel mensen maken van zo nabij zoveel oorlogsleed mee. Wereldwijd wordt nog altijd met afschuw gesproken over de genocide van 1994. Gedurende een periode van honderd dagen, van 6 april tot 15 juli 1994, werden tussen een half tot een vol miljoen Tutsi én Hutu vermoord. Gelukkig niet in Kisaro, Cyriels nieuwe thuis. Het sociale weefsel dat broeder Cyriel uitbouwde en een portie geluk weerstonden aan de haatgevoelens.

De meeste wandaden werden gepleegd door twee extremistische Hutumilities, de Interahamwe en de Impuzamugambi. Maar ook door Tutsi werden grote slachtingen aangericht. De internationale vredesmacht die in Rwanda gestationeerd was, de UNAMIR, greep niet in, allicht vanwege een te krap mandaat. Dit is de Verenigde Naties en vooral de leden van de Veiligheidsraad op veel kritiek komen te staan. De genocide werd gestopt door de Tutsirebellenbeweging, bekend als het Front Patriotique Rwandais (FPR) geleid door Paul Kagame. Na de overname van Rwanda door het FPR werd Kagame president.

10.1 In 1990 vonden de eerste schermutselingen plaats

Het is hallucinant dat precies de komst van een vredesapostel zoals paus Johannes Paulus II de aanzet van de gevechten is geworden. Tijdens de laatste week van september 1990 bracht de paus een bezoek aan Rwanda. Veel buitenlanders, meestal komende van Uganda, werden het land binnengesmokkeld. Vele Tutsivluchtelingen, die Rwanda in 1962 verlaten hadden, vielen het land binnen.

Op een dag in oktober reed de broeder naar Kigali en werd hij tegengehouden door de politie aan het kruispunt van Rukomo. Na wat aandringen lieten ze hem door. Plots ontwaarde hij een paar honderd soldaten die zich verzameld hadden. In Kigali aangekomen ging hij dadelijk naar de ambassade om het te melden. Daar was men echter al op de hoogte. Deze soldaten van het FPR wilden de strijd opnemen tegen Rwanda, dat over een klein leger van goed gevormde soldaten beschikte, opgeleid door Belgische militairen. Na enkele dagen van hevige gevechten slaagden ze erin de Tutsi terug te drijven.

Dit heeft wonden geslagen. De regering heeft in Kigali een klopjacht georganiseerd op de Tutsi. Niemand mocht zijn huis verlaten en elke woning werd doorzocht op wapens en verdachte personen. Het was er een verschrikkelijke nacht. Meteen ontstonden clandestiene groepen.

Broeder Cyriel: 'Na deze schermutselingen scheen alles opgelost te zijn en meende men dat de oorlog afgelopen was, al waren er aan weerszijden veel doden gevallen. Zelfs een aanvoerder van het Tutsileger was gesneuveld, wat de Hutu ertoe bracht om optochten te organiseren en de overwinning te vieren, de president te huldigen. De FAR (Forces Armées Rwandaises) was echter verzwakt uit de strijd gekomen. In de roes van de overwinning vergat men een nieuw leger op de been te brengen. Het FPR onder het bevel van Kagame, gaf zich niet gewonnen en daar Museveni van Uganda zich wou ontdoen van al die Rwandese vluchtelingen, hielp hij de Tutsi. De gematigde president Habyarimana stond alleen. Amerika en sommige Belgische politici vertikten het om hem te helpen.'

10.2 Begin 1991 infiltreerde het FPR in Rwanda, vooral 's nachts

De Tutsi herbegonnen met invallen. Broeder Cyriel: 'Ook zij gingen wreedaardig te werk. Zelfs het dispensarium van Nyarurema werd op een nacht geplunderd. Het was duidelijk dat het FPR behoefte had aan geneesmiddelen. De apotheek werd leeggeplunderd en verschillende bedlegerige zieken werden doodgeschoten. Op zekere dag werden 's avonds twee zusters van de communiteit van Rushaki vermoord. Het FPR zorgde moedwillig voor paniek om de inwoners te dwingen 's nachts hun huizen te verlaten en in de bananenkwekerijen te overnachten. De Rwandese defensie moest inderhaast rekruten ronselen om de FAR te versterken. De leiding onderschatte de problemen echter; hun rekruten waren niet opgeleid, kregen wel een geweer, en werden veel te vlug verplicht om de grens met Uganda te bewaken. Ze verkozen echter te gaan plunderen. Toen ik dit aan de kolonel van de Présidence vertelde, was deze

verontwaardigd. Hij geloofde het niet. 'Om de vijfhonderd meter zijn er posten van onze soldaten om de grens te bewaken. Dit moet volstaan om de infiltraties te beletten', zei hij. Ik heb hem gewezen op het gebrek aan doeltreffendheid van zijn leger. De paters van de parochies langs de grens - Bungwe, Rushaki, Nyarurema en Rukomo - informeerden mij regelmatig omtrent de toestand.'

Broeder Cyriel vroeg een gesprek met de minister van Defensie en de paters. De minister gaf ontmoedigend toe dat de FAR corrupt was. Hij nam later ontslag.

Broeder Cyriel: 'Van toen af wisten we dat het oorlog werd en dat de FAR zou verliezen.'

Uiteindelijk vluchtten de bewoners naar een kamp. De hulpdiensten - Caritas, het Rode Kruis, Artsen zonder Grenzen - waren zich nog niet bewust van de ernst van de toestand. Na de moord op twee zusters te Rushaki vertrokken de anderen allemaal. Het dispensarium van Nyarurema werd lamgeslagen door de plundering en de moordpartij. Van hun zijde kwam geen hulp meer en de toestand in het kamp verergerde nog. De paters wisten geen raad en gingen klagen bij de bisschop. Deze besloot te gaan praten met de president en men sprak af dat de kleine kinderen, de grootste slachtoffers, het eerst geholpen zouden worden. De enige die in aanmerking kwam om dit te doen was... broeder Cyriel.

Broeder Cyriel: 'Ik besloot een comité te vormen met een paar zusters: zuster Marie-Christine van de dominicanessen en zuster Ghislaine van de Bon Conseil. We bezochten het kamp met levensmiddelen en kleding voor baby's. Dat er zich drie blanken interesseerden voor de ontheemden, volstond om de soldaten voorzichtiger te doen worden. Het kamp had toen vijfduizend vluchtelingen. We beloofden regelmatig terug te keren. Zo wisten deze mensen dat ze niet helemaal aan hun lot overgelaten werden. Het werd voor mij een constant zoeken om voedsel en kleren te verzamelen. Van Caritas in Kigali kon ik zeep en melk krijgen. Men gaf wat er beschikbaar was.

In Kigali geraakte het stilaan bekend dat broeder Cyriel zorgde voor de kinderen in het kamp. Men meende toen nog dat het zich tot één kamp zou beperken, maar het FPR verschalkte de FAR voortdurend door kleine aanvallen, waardoor ze stilaan terrein veroverden op Rwandees grondgebied.

Broeder Cyriel: '1991 werd een jaar van onzekerheid. Men vertelde voor waarheid dat Kagame er op een bepaald moment aan dacht de zaak op te geven; hij werd echter door zijn officieren aangemoedigd verder te doen.'

Opvallend was de grote angst die onder de bevolking begon op te komen. Broeder Cyriel: 'Volgend verhaal is een voorbeeld van de paniek. Op een vroege morgen reed ik zoals gewoonlijk naar Kigali, langs Byumba, waar het op dat uur heel rustig was. Bij mijn aankomst vroeg men of ik gevlucht was uit Byumba. Ik keek verrast op. Ze wisten te vertellen dat er een aanval was gepleegd op Byumba. Kort na zes uur zou de herrie begonnen zijn. Ik deed mijn boodschappen en hoewel men me ontraadde langs Byumba terug te keren, deed ik het toch, zij het via een andere weg. Veel volwassenen en kinderen uit Byumba hadden ondertussen beschutting gezocht in Kisaro. Ik ging kijken wat er gebeurd was.. Het was stil in Byumba. Ik reed tot aan de school. Ook daar was alles rustig. Ik reed door naar het Centrum, terug naar Kisaro dus, om te melden dat men gerust naar huis kon, maar men durfde niet en bleef overnachten in de omgeving van het Centrum. 's Anderdaags reed ik met de directeur van de school naar Byumba; het was er nog altijd doodstil. In de school hebben we alles nagekeken, er was niets abnormaals en men besloot dus onmiddellijk terug te keren en de lessen te hervatten. Er was onnodig angst geweest.'

Enkele dagen later was het wel ernstig. Soldaten trokken naar Ruhengeri en braken de gevangenis open. Op deze plek zaten politieke gevangenen opgesloten, onder wie Lizinde, een vooraanstaande kolonel. De Tutsi namen hem mee naar Uganda. Broeder Cyriel: 'Lizinde, een Hutu, had indertijd een boek geschreven, waarin hij zijn gal uitspuwde over de Tutsi. Het boek werd door president Habyarimana verboden en dit ergerde Lizinde zodanig dat hij een staatsgeep voorbereidde. Deze werd verijdeld en hij werd

gevangengenomen. Nu was hij opnieuw vrij en werd hij meegenomen naar Uganda waar hij zijn vroegere vijanden, de Tutsi, hielp bij de vorming van hun leger. Dit deed hij niet alleen. Kanyarengwe en Bisimungu, ook Hutukolonels, waren naar Uganda gevlucht uit vrees voor gevangenisstraf wegens corruptie. Deze drie mannen hebben een bedenkelijke rol gespeeld in het conflict.'

10.3 In 1992 werden steeds meer mensen verjaagd uit hun dorpen

De bevolking werd vanaf mei 1992 op een steeds brutalere manier van hun heuvels gejaagd. In Miyove, op tien kilometer van Kisaro, bouwde men een kamp voor hen. Broeder Cyriel: 'Voor ons comité werd het zeer moeilijk. Wie precies schuld had aan het feit dat we op een zaterdag van de maand juni in Kisaro overspoeld werden door mensen die op vlucht waren, weten we niet, maar het zou een heel druk weekend worden. Het was nodig te helpen. Murama werd aangeduid als de lokaliteit om er hun hutjes te bouwen. Daarvoor was veel hout nodig. Het was niet mogelijk dit alles te doen op een zaterdagavond. De zondag werd een werkdag. Voor die hutjes had men vooral jong hout nodig dat plooibaar was. Daarom werden in de omgeving alle jonge scheuten van de eucalyptus gekapt. De mensen waren zeer hulpvaardig. Omdat ze me kenden als weldoener, hadden ze vertrouwen in mij. Onze grootste zorg moest naar de kinderen gaan. Met de bevolking van het Centrum werden inderhaast veldkeukens gebouwd. Ook onze muverosoepketel werd aangestoken en met de voedselvoorraad die we hadden, kregen de kinderen vanaf de maandag hun portie voedzame pap. Kisaro was omgevormd in een kamp. Er kwamen ononderbroken vluchtelingen bij.

's Anderendaags verscheen de FAR. Ze installeerden zich tegenover de inrit van ons Centrum. Was het met de bedoeling mij te controleren of wat kwamen ze zoeken? Hun grootste zorg bleek de bevoorrading te zijn. Er kwam een bestelwagen aan met kratten bier die ze in beslag namen. Ze meenden bij ons de plak te komen zwaaien, maar zouden ondervinden dat Mugabo Kisaro ("de baas van Kisaro") niet met zijn voeten laat spelen. Het duurde niet lang eer een van mijn jongens kwam vertellen dat de soldaten hem geslagen hadden. Ik ging mee naar de kapitein: "Waarom heeft men deze jongen geslagen?" Ik kreeg een vloed aan verwensingen naar mijn hoofd geslingerd en liet hem uitrazen. Daarna keek ik hem recht in de ogen en zei: "Kapitein, ik zeg nu, eens en voorgoed, dat ik door de president aangesteld ben als verantwoordelijke van het kamp. Wees ervan verzekerd dat ik elk wangedrag van uw onderdanen zal melden in Kigali." Hij veranderde van toon en werd beleefd: "Broeder, u zult niet te klagen hebben." Ik was er me echter van bewust dat dit een oorlogsverklaring was ten opzichte van de FAR. De minister van Defensie liet hen verhuizen naar de andere heuvel, maar dit was nog meer tegen hun zin. Ze zouden me blijven tergen. Voor mij werd het een ongelooflijk zware periode. Het landbouwwerk, samen met de zorg voor de baby's, woog zwaar. Perken stellen aan je verantwoordelijkheid is een kloosterling echter onwaardig. Het bleef niet bij het bevoorraden van de kleintjes. De bewoners begonnen mij te bekijken als hun chef, gemandateerd vanwege de president en dus beschikkend over alle macht. Zelfs over de FAR.

De schoolgaande kinderen moesten verder onderwezen worden. Daartoe werden alle mogelijke ruimten als klaslokaal gebruikt. De onderwijzers, die ook in het kamp leefden, werden gemobiliseerd om les te geven. Al waren het klassen van honderd en meer leerlingen, de kinderen kregen les en waren meteen ook weg uit het gewoel van het kampleven. Ze konden verder kind zijn. De mannen, die hun dagen sleten met een eeuwigdurend gepalaver, zetten we aan het terrasser. Daar was werk maar het moest gecoördineerd worden. Ondertussen hield ik mij ook bezig met praktische problemen: schoolgerief zoeken voor de kinderen en hakken voor de mannen. Haast elke morgen vertrok ik om halfzes naar Kigali en schooide ik om hulp. Om het even waar ik die kon of hoopte te vinden. Mijn bekendheid in Kigali maakte het mij weliswaar iets gemakkelijker. Ik klopte aan bij Caritas, bij de FAO, de voedsel- en landbouworganisatie van de Verenigde Naties, op ambassades en in magazijnen. Elke keer vond ik wel een of andere lading en regelde ik het zo dat ik om 12 uur terug was. Het was mijn gewoonte om rond 17 uur het kamp te bezoeken en te luisteren naar de mensen en vooral bij de honderden kinderen te zijn. Ze stoeiden onder elkaar, wilden me aanraken en dansten. Dit was voor mij het mooiste moment van de dag

waardoor ik mijn zorgen heel even vergat. Het viel voor dat ik ook klachten van vrouwen kreeg over het gedrag van soldaten. De president had me gezegd: 'Jaag die soldaten uit het kamp.' Het kamp van Kisaro was één grote familie.

Artsen zonder Grenzen kwam op een dag met een relaas over ondervoede kinderen die ze aangetroffen hadden. Of wij er iets konden voor doen. Dat was onze plicht. We richtten een ziekenzaaltje in waar de kindjes konden verblijven en speciaal gevoed worden. Een drietal meisjes was er dag en nacht mee bezig. Dit project mocht niet beperkt blijven tot Kisaro. Weer Artsen zonder Grenzen was het, die mij meldde dat er in het kamp van Buyoga veel kindersterfte was. Ze hoopten dat ik kon helpen. De zusters van Muyanza kwamen daar elke dag voor de verzorging van zieken. Ik reed ernaartoe met een paar van mijn beste helpers. Dit was echter Afrika: de vrouwen klaagden dat de mannen van het Rode Kruis het voedsel voor eigen profijt verkochten. Ik riep de verantwoordelijke van het magazijn, vroeg zijn sleutels en joeg heel de bende profiteurs het kamp uit. We begonnen onmiddellijk met het bouwen van een loods en installeerden een veldkeuken. Na twee dagen was alles gereed om ook daar de kleintjes te voeden zoals het hoort. De ergste gevallen werden opgenomen in ons ziekenzaaltje. De kindersterfte werd fors ingedijkt tot grote vreugde van de moeders.

Ach, we hebben tot aan het einde van de oorlog moeten vechten tegen de corruptie van het Rode Kruis! Op een keer reden ze mij van de weg. Het bestuur was me nochtans zeer genegen, wist dat er misbruiken waren maar was machteloos. Eens werd er een lading bonen door het Rode Kruis gebracht. De verantwoordelijke voor de verdeling had een woning op de heuvelflank. Hij had een sterke kerel uit het kamp gevraagd om na zeven uur een zak van honderd kilo naar zijn woning te dragen. Het had die dag geregend, het paadje waarlangs hij moest afdalen was glibberig en hij viel. De RK-man verborg de zak en ging hulp halen. Aan ons kwam men vragen om de man naar het ziekenhuis in Byumba te brengen. Hij had echter zijn ruggengraat gebroken en stierf die nacht. Hij kreeg nog de kans om alles te vertellen aan zijn vrouw, die er ruchtbaarheid aan gaf. Men verplaatste de verantwoordelijke, maar toch mocht hij zijn baan behouden.

Er werden twee grote centra of kampen van ontheemden opgericht. In Rebero was er een kamp waar pater Valmajo, een Spanjaard, voor instond. Dit kamp was bevolkt door mensen van de zuidoostkant van de prefectuur Byumba. Valmajo kreeg minder armslag dan ik en leed nog meer onder al de misbruiken van het leger en de zogezegde hulpverleners. Hij kwam soms een paar dagen uitrusten om daarna verder te wroeten. Steeds dreigde gevaar. Op een zekere avond werd broeder François van de Canadese broeders doodgeschoten. Vreselijk was dat. Met hem waren we goed bevriend. Zijn werk was vergelijkbaar met dat van Kisaro. Hij leidde een project van groenten, konijnen en kippen. Net zoals wij ging hij elke week met de opbrengst naar Kigali. Het nieuws van die moord zorgde voor veel commotie en velen dachten dat ik het slachtoffer was. Het was tegen Kerstmis 1992. De nuntius, mgr. Bertoli, die nu raadsman is van paus Franciscus, celebreerde de begrafenis en ging in zijn homilie heftig tekeer tegen de FAR, die beschouwd werd als verantwoordelijk voor de moord. Na de mis kwam mgr. Bertoli naar mij toe en zei dat hij met Kerstmis naar Kisaro zou komen om een mis te celebreren in het kamp. Het werd een feest. Na de mis deelden we kleren uit. Ik nodigde de nuntius uit op het Centrum. Voor hij vertrok vroeg hij mij: 'Weet ge wel waarvoor ik gekomen ben?' Ik antwoordde: 'Om de mensen aan te moedigen en uw medeleven te betuigen.' 'Ja,' zei hij, 'maar de voornaamste reden van mijn komst zijt gij, ge zijt in gevaar, wees dus voorzichtig.' Hoe dikwijls heb ik deze opmerking moeten horen van medebroeders. Ik heb me steeds veilig gevoeld, al wist ik dat ik vijand nummer één van de FAR was geworden. In de week die volgde werd ik op de prefectuur geroepen voor een vergadering. Ik was niet weinig verwonderd er een hele groep hogere officieren te vinden bij de minister van Defensie. De minister verwelkomde mij, wenste mij geluk en dankte mij voor wat ik deed voor de ontheemden. Hij voegde er echter aan toe: 'De president zendt ons naar hier om u te waarschuwen. Ge zijt in gevaar. Wat kunnen we doen om u te beveiligen? Wilt ge een persoonlijke lijfwacht?' Ik weigerde. 'Wilt ge een wapen?' Ik toonde mijn rozenkrans: 'Ziehier mijn wapen. Ik heb hoegenaamd geen vrees, ik voel me in Gods handen.' Ten einde raad zei hij: 'Wat kunnen we doen

voor u?' Ik zei: 'Mijne heren, ik dank u voor uw bekommernis om mijn persoon, ik wil verder gaan met de kinderen te helpen, God zal me niet verlaten.' Daarop kon ik terugkeren naar mijn beschermelingen. Zij waren het vooral die mij beschermden.

Het kamp van Kisaro werd beroemd. Broeder Cyriel kreeg vaak bezoek, onder andere van de minister van Ontwikkelingssamenwerking van België, Willy Kuypers, die een leeuwenvlag schonk. Een Amerikaanse dokter kwam kijken en omhelsde de broeder. 'Broeder, ge zijt een held,' zei hij. Hij weende. Broeder Cyriel: 'Ik stond voortdurend in contact met de president, die me vroeg om elke week naar de Présidence te komen om hem op de hoogte te houden van de toestand. Eens vroeg hij mij wat de gezindheid was van de mensen in het kamp tegenover hem. Ik antwoordde dat iedereen hem genegen was en vroeg om het kamp eens te komen bezoeken. Dit heeft hij ook gedaan. Hij kon me echter vooraf niet persoonlijk verwittigen en had aan de kolonel gevraagd dit te doen. De president kwam maar ik was niet op de hoogte. Zoals haast elke dag was ik in Kigali. Bij een volgende onderhoud vroeg hij waarom ik niet in het kamp was. Ik zei dat ik van zijn komst niet verwittigd was. Later hoorde ik dat hij in een nota de kolonel verweet mij niet gezegd te hebben wanneer hij het kamp zou bezoeken.'

De kampen van Kisaro tot Buyoga telden eind 1992 ongeveer 100.000 vluchtelingen waaronder 5.000 kleinere kindjes en evenveel schoolkinderen. Voor de gezinnen werd het leven iets draaglijker. De mannen konden terrasser en kregen hun loon. De moeders waren verzekerd dat het hun kinderen aan niets ontbrak. Ook in Buyoga geraakte de rust hersteld. Broeder Cyriel: 'Bewust van de bestendige aanwezigheid van God in mijn leven en dankbaar om zijn zichtbare bescherming leefde ik in een toestand van bovennatuurlijk geluk. Heel deze triestige periode was voor mij een bekering, of hoe moet ik het zeggen? Ik leefde in een onverstoorbare vrede. Er stonden me echter nog pijnlijke momenten te wachten. Medebroeders en vrienden raadden me aan enkele weken verlof te nemen. Ik aanvaardde, maar dit veronderstelde dat er voldoende bevoorrading was voor de tijd van mijn afwezigheid. Ik vulde dus de magazijnen. Het FPR bespiedde mijn doen en laten en ondervroeg de jongens over mijn plannen. Zij wisten dus dat ik van plan was op 5 februari te vertrekken. Ze hadden een oogje laten vallen op onze voorraad voedsel. Ik trachtte mijn afwezigheid voor te bereiden met alle verantwoordelijken, de broeders in de eerste plaats. Op zondagavond nam ik afscheid want ik zou 's maandags vroeg vertrekken. Het FPR beschikte er echter anders over. In die nacht begon een hevige beschieting die twee uur duurde. Het was een oorverdovend gekletter. Een manoeuvre om paniek te zaaien. Ze schoten echter niet in het kamp. Er zijn ook geen doden gevallen, maar de mensen pakten wel inderhaast hun povere bezittingen bijeen en vluchtten weg, naar het zuiden, richting Kigali. In Nyacyonga werden ze tegengehouden en verplicht daar hun hutjes herop te bouwen. Ook de inwoners van Kisaro waren gevlucht. De jongens van het Centrum had ik aangeraden zich terug te trekken op een heuvel op 10 kilometer ten zuiden van Kisaro. Ik beloofde hen te bezoeken en levensmiddelen te brengen. Ik bleef die maandag nog op het Centrum. Ik kon rustig gaan en komen waar ik wou, het FPR scheen me te negeren, maar twee dagen later, op een dinsdag, werd het moeilijker. Het werd duidelijk dat we in Kisaro niet zouden mogen blijven en ons moesten voorbereiden op het vertrek. We waren nog met drie broeders in Kisaro. We repton ons om onze Mercedesbestelwagen in veiligheid te brengen. Met broeder Frans gingen we vervolgens kijken of de oude bestelauto nog in goede staat was. Die stond in de werkplaats. Aan de poort werd er naar ons geschoten. Broeder Frans sprong naar binnen, ikzelf liep naar het Centrum. Zolang ze me konden zien, schoten ze links en rechts van mij, ze wilden me niet treffen. Ik liep midden op de weg. Ik bleef enkele tijd op het Centrum en keerde toen langs een omweg terug naar de werkplaats om broeder Frans te zeggen hoe hij het best naar de communiteit kon gaan. Ik stond op de muur van de talud om met hem te spreken. Geen twee minuten later kreeg ik een kogel tussen mijn voeten. Ik sprong achter de muur en kon op die manier uit hun vizier blijven.

Het was duidelijk dat we het best weggingen. Ik vertrok met de Mercedes, waar ze zeker een oog op hadden, via een landweg tussen de terrassen. Toen ik een kilometer verder aan de grote weg kwam, hebben ze geschoten maar ik was toen al buiten hun bereik. Het was nodig mij in Kigali eens te laten zien,

want men vreesde het ergste. We hadden heel wat spullen in de Mercedes geladen. Ik liet hem achter bij de salesianen en keerde terug met de Pagero, volgeladen met levensmiddelen voor de jongens op de heuvel Gitumba. Broeder Raymond vergezelde mij. De laatste tien kilometer was er nergens nog leven te bespeuren. We passeerden langs de jongens en ik zei hun dat ik na de middag terug zou komen en bij hen overnachten. We reden verder. Op twee kilometer van het Centrum vuurde men een salvo op de wagen. De soldaten kwamen vanuit een bosje. Ze waren verlegen toen ze zagen dat ik het was; ze verontschuldigde zich: 'We hebben het bevel te schieten op alles wat hier voorkomt'. Ze verzorgden de kleine wondjes die we opliepen en vergezelden ons tot aan het Centrum. Ik moest me echter aanmelden bij de kapitein om te mogen vertrekken. Hij gaf ons de toestemming. De kogelscherf die in mijn pols was gedrongen, deed me niet. De broeders reden met de combi van Rukomo. Ik zou met de oude Peugeot rijden. Ik had beloofd aan de jongens dat ik bij hen zou overnachten, en dus reed ik ernaartoe. Het was zes uur. Ze hadden een matras van takken gemaakt. Toen zagen we op de weg op de andere heuvelflank vier grote bussen naar boven komen. In de veronderstelling dat het FAR-soldaten waren, vonden we het gevaarlijk daar te blijven. De heuvel Gitumba heeft slechts één uitweg. Als de FAR met het FPR geconfronteerd zou worden, zat ik wellicht geblokkeerd. Ik nam een paar invaliden en vrouwen met baby's mee en vertrok naar Muyanza. Daar vonden we niemand meer. Priesters en zusters waren weg, er bleven alleen nog een paar bewakers van de parochie op post. Ik zocht een plaatsje om te overnachten, installeerde mij onder een afdakje en bracht de nacht door in de openlucht. Ik besloot om 's anderdaags om 6 uur te vertrekken. Broeder Frans had me verzekerd dat hij een jerrycan benzine in de wagen had gezet. Toen ik die 's morgens wou gebruiken, zag ik dat het stookolie was. Rond 8 uur vertrok ik langs de vallei die leidde naar de asfaltweg in Gaseke. Gekomen aan de voet van de heuvel Gitumba, hield ik halt om een paar invaliden op te laden en verder te rijden naar Gaseke. Daar hield de FAR mij tegen. Er stonden een paar honderd soldaten klaar om te vertrekken met bussen. Ik meldde mij bij de kapitein en gaf hem inlichtingen over de toestand in Kisaro. Hij telefoneerde naar de kolonel in Byumba. Deze zei dat ik bij hem moest komen maar dat kon ik niet omdat ik geen benzine genoeg had. Ze geboden ons te wachten. Men zou benzine brengen. De bussen met de soldaten vertrokken en een sergeant met een tiental soldaten bleef me bewaken. Ik zat in een val. Die soldaten amuseerden zich door te spotten met mij en mij te bedreigen. Gedurig aan passeerden er mensen die gevlucht waren uit ons kamp. Ze zagen dat ik in moeilijkheden zat, en zo geraakte het nieuws ook in Kigali bekend. De ambassadeur verwittigde de minister van Defensie die bevel gaf aan de chef van de état-major van de gendarmen om mij te bevrijden. De soldaten, mijn bewakers, dropen af. Een sergeant zei me dat men op komst was met benzine. En werkelijk, na enkele minuten kwam er een jeep. Ze wilden mijn wagen nemen en mij naar de état-major brengen. De mensen die in mijn wagen zaten, moesten achterblijven. 'In dat geval blijf ik ook', heb ik geantwoord. Na wat gepalaver zeiden ze: 'Uw gezellen mogen plaatsnemen in onze jeep en u brengen we in uw wagen naar de état-major.' Ik repliceerde: 'Ge voert mijn gezellen samen met mij naar de salesianen en de chef kan me daar komen vinden.' Ten slotte stemden ze toe en in razende vaart vertrokken we, onderweg toeterend en voortdurend uitwijkend voor de vluchtelingen. We kwamen aan bij de paters waar de chef ons opwachtte. Hij nam mij mee naar zijn bureau, gaf mij een verfrissing en liet mij mijn wedervaren vertellen. Daarna bracht hij mij terug naar de paters, waar ik mijn mensen terugvond. Die nacht sliep ik daar en ik profiteerde van de gelegenheid om een brief te schrijven aan de kolonel van Byumba, met de nodige verwijten over alles wat mij was overkomen. Een kopie van de brief stuurde ik naar de president en de bisschop van Byumba. 's Anderdaags bracht ik de mensen die bij mij waren naar hun familie. Ik liet de oude bestelwagen in de garage voor reparatie en reed naar de bernardinessen. Daar wisten de zusters te melden dat journalisten me zochten. Ze hadden gehoord van mijn brief. Die avond ging ik de broeders opzoeken die in het Centre Christus verbleven. De journalisten waren me al voor. Ik kreeg een stortvloed van vragen, maar loste geen woord. Ik bereidde mijn reis van 's anderendaags voor. Op 15 februari 1993 vloog ik terug naar België.

10.4 In 1993 werd broeder Cyriel burgemeester van de gedemilitariseerde zone van Kisaro tot Buyoga

Half februari was broeder Cyriel terug in Genk en kreeg hij de kans wat stoom af te laten. Broeder Cyriel: 'Ik had twee weken van onbeschrijflijke ellende beleefd en hoopte inderdaad wat rust te vinden. Ik vergiste mij echter. De kelk was nog niet leeg. Na een week vol fysiek ongemak stond ik 's nachts op, maar ik viel en kon met moeite terug in bed. 's Morgens viel ik opnieuw en deze keer was het onmogelijk om recht te geraken. In die toestand heeft men mij gevonden. Bertha Vandeput diende me de eerste zorgen toe en de pastoor belde de dokter. Deze liet een ambulance komen en ik belandde op Intensieve Verzorging. Omdat ik uit Rwanda kwam, waren de dokters voorzichtig. Ze wilden mij grondig onderzoeken. Iedereen die op bezoek kwam, moest zijn schoenen uitdoen, een witte stofjas aantrekken en niemand mocht mij aanraken. Ik verbleef verschillende dagen in het ziekenhuis. Men vond niets. Men besloot dat ik gewoon op krachten moest komen en voorlopig niet alleen uit bed mocht stappen. Eens deed ik het toch en weer viel ik. De revalidatie heeft een tiental dagen geduurd. Daarna zei de dokter: 'U mankeert niets. We hebben alleen steentjes gevonden in de galblaas. Er is geen haast bij om die eruit te halen, maar als ge teruggaat naar Rwanda is er misschien toch een gevaar dat deze u parten zullen spelen. We raden u aan ze te laten verwijderen.' Ondertussen was mijn zus gestorven. Men liet mij naar de begrafenis gaan. De dag erna keerde ik terug naar het ziekenhuis voor die kleine ingreep en na twee dagen gaf de dokter me de zekerheid dat alles in orde was. 'Ge zijt weer goed voor tien jaar Rwanda.'

Op 15 mei 1993 zou ik teruggaan. Mijn bagage stond klaar, toen twee dagen voor mijn afreis een fax van onze algemeen overste uit Rome binnenviel, met een verbod om af te reizen. Ik dacht de overste per brief te overtuigen om mij toch te laten vertrekken. Alles stond immers klaar. Maar de avond van mijn vertrek kwam de provinciaal me vinden op het vliegveld met een fax waarin de algemeen overste me andermaal verbood te vertrekken, krachtens mijn gelofte van gehoorzaamheid. Dat was een probleem. Ik besloot te telefoneren naar de nuntius in Kigali. Van daaruit kreeg ik het antwoord: 'Gij moet vertrekken. Uw overste kent u niet en kent ook uw werk niet in Rwanda. Ge zijt hier nodig.' Dit was klare taal van de plaatsvervanger van de paus. Ik kon dus zonder wroeging vertrekken.

Bij mijn aankomst in Kigali ging ik de nuntius groeten, bedankte hem voor zijn tussenkomst, en vroeg hem om bij gelegenheid in Rome bij de algemeen overste mijn zaak te bepleiten. Dat heeft hij ook gedaan. Ik ging vervolgens de minister van Binnenlandse Zaken begroeten. Daar vernam ik dat ik zeer welkom was, maar dat ik moest wachten om naar Kisaro te gaan. Ik verbleef ondertussen bij de paters jezuiten. Mijn jongens waren op diverse plaatsen geloged. Om hun een middel te geven om aan de kost te komen had ik het met de Canadese zusters 'du Bon Pasteur' kunnen regelen dat ze hun tuin zouden terrasserend, in afwachting dat we met zijn allen samen naar Kisaro zouden teruggaan. Zonder mij durfden ze niet weerkeren.

Ondertussen werd er tussen de FPR, de Verenigde Naties en het Ministerie van Binnenlandse Zaken gezocht naar een oplossing van het conflict. Kisaro zou in dat plan een bufferzone vormen tussen de twee legers. Er werd een gedemilitariseerd gebied vastgelegd. Een strook van ongeveer 15 kilometer lang en 10 kilometer breed werd uitgestippeld. Daar woonden ongeveer 20.000 mensen.

'Toen alles klaar was, werd ik bij de minister van Binnenlandse Zaken geroepen. Hij gaf mij de nauwkeurige grenzen op van de gedemilitariseerde zone en zei dat ik aangeduid was als burgemeester. Ik was de enige autoriteit, moest aan hem rapporteren en mocht ook dadelijk mijn intrek nemen in Kisaro. De vreugde onder de bevolking was groot en ze kwamen in massa terug. Mij wachtte veel werk tijdens deze periode, begin juli 1993. Door de beschietingen van de twee legers waren veel huizen beschadigd. Vooral de scholen van Murama en Rutabo waren zwaar toegetakeld. Het was onze eerste zorg de scholen zo te herstellen dat de kinderen onderwezen konden worden. Deze kommer had me sterk beziggehouden gedurende mijn verblijf in België. Na vijf maanden afwezigheid zouden ze wellicht niets meer terugvinden in huis of veld. In mijn ijver had ik driehonderd kilo zaad van wittekool meegenomen uit België. De wittekool is in Rwanda zeer gewild, groeit snel en zou het beste middel zijn om de mensen snel uit hun

nood te helpen. Tijdens mijn verblijf in Kigali kwam het zaad aan. Ik raadde de mensen aan zo vlug mogelijk een tuinbedje gereed te maken, kool te zaaien en een terras in orde te brengen om zo vlug mogelijk de kolen te kunnen planten. Als de kolen rijp waren, hadden ze iets te eten. Wat ze te veel hadden, zou ik aankopen tegen 10 RWF per kilo om aan de kampen te leveren. Een van mijn monitoren vroeg me: 'Waar gaat ge 't geld halen om al die kolen te betalen?' Ik wist het niet, maar schreef een artikeltje over onze werking dat gepubliceerd werd in België. Een weldoener was zo getroffen door deze actie dat hij prompt honderdduizend Belgische frank schonk. De Voorzienigheid had ons weer eens gered. Getrouw aan het woord van Jezus: 'Wat ge aan de minsten der mijnen doet is aan Mij gedaan.' Ik deelde koolzaad uit aan iedereen die erom vroeg. Het was vlug bekend, zelfs tot in Kivumu en Gitarama. Een franciscaner pastoor kreeg vijftwintig kilo. Hij hield er een speciale manier van verdelen op na. In de mis ging hij met de schaal rond die gevuld was met kleine zakjes zaad. Iedere aanwezige kon er eentje nemen. Eind september brachten ze ons de eerste kolen. Het zou een aanhoudende stoet van kolentelers worden. De mensen ter plaatse hadden eten, het teveel leverden ze aan het Centrum en we bezorgden dit op onze beurt aan de kampen. Daar werden we bestormd bij onze aankomst. Een afwisseling voor hen die haast niets dan maïs te eten kregen.

In Kigali trok ik op schooitocht. We hadden *hakken* nodig om het land te bewerken. Van Caritas kreeg ik er duizend. Van Canada kreeg ik een paar miljoen Rwandese frank steun om de mensen te betalen die onze terrassen bewerkten. We wilden ook aardappelen planten, maar waar kon men voor pootgoed zorgen? Ik beval onze ploegers alle aardappelen die ze vonden zorgvuldig te verzamelen. Ik kon er ook wat krijgen via het ministerie. Zo geraakten we stilaan uit de penarie.

Het was, hoe cynisch het ook kan lijken, ergens een heilzame tijd omdat ik niet meer gehinderd werd door de overheid. De bewoners hadden inkomsten door de verkoop van hun kolen, ze kregen een loon voor hun werk en hadden voedsel. Het werd een gouden tijd. In Byumba sprak men over "het paradijs Kisaro".

De Europese gemeenschap had ondertussen een "Comité de Crise" opgericht. Daar konden we geregeld fondsen krijgen. De eerste minister steunde me in alles. Wel moesten we nog steeds afrekenen met de FAR; ze tergden ons waar en wanneer ze maar konden. We zaten in een tang tussen twee vijandelijke legers. Dat ik geen vriend was van de FAR wist het FPR, dat me vleide omdat de anderen me haatten.

Een gemeenteraadslid van Muranzi woonde op een paar honderd meter van een post met FAR-soldaten. Hij durfde niet teruggaan naar zijn huis en verbleef met zijn familie op het Centrum. Op zekere dag zei hij mij: 'Ik zou toch graag eens naar mijn huis gaan kijken.' 'Goed,' zei ik, 'we gaan samen.' We reden ernaartoe met de Mercedesbestelwagen. Gekomen op honderd meter van zijn huis reed ik op een antipersoonsmijn. Het voorwiel van de wagen was helemaal verwrongen zodat we het niet konden afnemen. We waren op drie kilometer afstand van het Centrum, maar de knal hadden ze ginds gehoord. De mensen kwamen van alle kanten toegelopen, ook de blauwhelmen. Zij telefoneerden naar Kigali om hulp. Pater Jaak Lenaarts zond onmiddellijk hulp om het kaduke wiel te demonteren. Dit voorval raakte bekend in Kigali en werd gedramatiseerd. Ook een paar soldaten van de FAR kwamen tot daar. Ze zeiden: 'Het is de vijand die dit heeft gedaan,' waarop ik repliceerde: 'Wie is die vijand?' Iedereen was er immers van overtuigd dat zij de daders waren.

'Er waren nog anderen die af te rekenen hadden met "Mugabo Kisaro", de baas van Kisaro, zoals ze me noemden. De burgemeester van Buyoga, die me voor de oorlog vleide, was op zekere dag in Masaka, waar heel wat inwoners van zijn gemeente verbleven. Hij sprak er de mensen toe en had het over mij. Hij verweet me een verrader en vijand van de bevolking te zijn. Ik moest van kant gemaakt worden. Dit nieuws kwam me natuurlijk ter ore. Toen ik op een dag in Rubona zand ging laden, kwam hij aangereden. Ik deed hem stoppen en zei dat hij het recht niet had hierlangs te komen zonder mijn toelating. Ik verweet hem ook zijn beledigingen aan mijn adres. Ik heb hem nooit meer gezien.

In oktober waren er etnische rellen geweest in Burundi. De president was er vermoord en er was een kleine revolutie begonnen waarbij veel doden vielen. Ik kreeg bezoek van twee vooraanstaande mannen. Ik zei hun: 'Ik hoop toch dat zoiets niet zal gebeuren in Rwanda.' 'Oh,' zegden ze, 'het zal veel erger zijn.' Enkele maanden later zouden we de waarheid van hun uitspraak ondervinden.'

Op een dag liet de bisschop van Byumba mij roepen. Hij was een vurige bewonderaar van wat Kisaro deed voor de armen en de kinderen. Hij zei dat ik mij bij mijn eerste bezoek aan Kigali bij de president moest melden omdat hij naar mij had gevraagd. Ik ging erheen. De president begroette me zeer hartelijk. Hij had ook mijn brief aan de kolonel van Byumba gekregen en vroeg me waarom ik in februari vertrokken was. Ik zat naast hem op de fauteuil en kon zonder schroom vertellen wat er gebeurd was. Nadat hij heel aandachtig geluisterd had, vroeg hij wat hij voor mij kon doen? Ik zei hem: 'Ge weet dat mijn grootste aandacht gaat naar de kinderen. Ik heb mijn best gedaan ze te voeden en te beschermen. Nu is mijn grote zorg hen in de mogelijkheid te stellen om weer naar school te gaan. Daarvoor is er nog veel nodig. We missen dakplaten, schriften en alle andere schoolbenodigdheden. Het zou me een groot genoegen doen daarmee geholpen te worden.' Tijdens het gesprek ontwaarde ik twijfel. Op mijn vraag antwoordde hij dat hij zou doen wat hij kon. Als ik hem vroeger iets vroeg, werd het altijd direct gedaan; nu leek het niet zeker. Toen ik hem verliet, ging hij mee tot aan de deur. Hij zei me: 'Ge moet eens meer komen.' Hij leek behoefte te hebben aan een intiem gesprek en gaf blijk van zeer veel vertrouwen in mij. Een paar weken nadien kwam de minister van Defensie melden dat er een vrachtwagen met schoolgerief op weg was, een gift van de president. Het waren dakplaten; die hebben we echter niet kunnen gebruiken voor april 1994. Zo heeft het FPR er ook zijn deel van gehad. We werkten duchtig voort op het Centrum. Er werd geterrasseerd, gezaaid en geplant. De mensen voelden niet dat het nog oorlog was. Er heerste een geest van onderlinge behulpzaamheid, de kinderen konden naar school gaan en het leven ging zijn normale gang.

Op 15 maart 1994 werd ik door de minister van Defensie geroepen voor een vergadering in Kigali, waarop ook de Belgische minister van Landsverdediging, Leo Delcroix, aanwezig was. Het waren hooggeplaatsten waartussen ik mij niet thuis voelde. Door de minister van Defensie werd ik voorgesteld aan die hoge omes. Ook aan de Rwandese eerste minister, een dame. Toen ze me zag omhelsde ze me: 'Wat ben ik blij u eens te mogen begroeten.' Ik had haar nooit in levenden lijve gezien maar wel regelmatig contact met haar gehad. Deze scène kreeg veel bekijks. Wat er op die vergadering bepraat moest worden, wist ik niet. Het werd avond en ik wou vertrekken. De minister vroeg me: 'Gaat ge nu nog naar Kisaro?' Op mijn bevestiging zei hij: 'Het is heel gevaarlijk. Ik zal u twee militairen meegeven.' Zo reed ik naar Byumba. Daar gekomen zegden de militairen: 'Nu kunt ge alleen verder; we hebben alle posten verwittigd.' Ik geraakte heelhuids in Kisaro.

Maar ik was niet gerust.

In Kisaro zaten ook FPR-mensen. Zij waren zenuwachtig, zo leek het mij, en ze schenen te spioneren. Op het eerste zicht was het tijdens de Goede Week zeer rustig, zodanig zelfs dat een coöperant zei: 'Men zou zeggen dat de oorlog voorbij is.' Ik heb hem toen geantwoord: 'Ik denk dat het de stilte is voor de storm.' Op Witte Donderdag kwam een FPR-vrouw me vinden; ze vroeg om 100 dollar te wisselen. Ik deed dit zonder ervan bewust te zijn dat ik die enkele dagen later nodig zou hebben voor een reis. Weer een wenk van de Voorzienigheid!"

11. Op 6 april 1994 vond een drama plaats

Habyarimana was een gematigd leider en president. Hij realiseerde zich dat op basis van het stemmenaantal de Tutsi, die minder dan twintig procent vertegenwoordigden, geen kans maakten tijdens verkiezingen en besefte terzelfder tijd dat hierdoor de problemen zouden aanhouden. Daarom stemde hij in om, mede onder druk van het buitenland, de Tutsi toegang te verlenen tot de bestuursposten, soms tot vijftig procent. Dit waren de zogenaamde Arusha-akkoorden. Binnen zijn eigen Hutumeerderheid ondervond hij evenwel tegenwerking van extremistische groepen.

Intussen werden besprekingen gevoerd over de uitvoering van de Arusha-akkoorden, onder andere in Dar es Salaam. Dat was in april 1994. Op de terugweg naar huis gebeurde het ergste: het vliegtuig, waarin ook de president van Burundi Ntaryarimana zat, werd neergeschoten. Het toestel viel zelfs neer in zijn eigen tuin! Wie verantwoordelijk was, is niet bewezen. Onderzoekers van de Verenigde Naties verdachten in de eerste plaats Hutuextremisten uit Habyarimana's eigen familiekring die vreesden dat het FPR van de Tutsi te veel macht zou krijgen, maar er zijn er ook die beweren dat huurmoordenaars van Kagame de aanslag uitvoerden. Op 7 april 1994 gaf generaal Dallaire, de leider van de VN-operatie, opdracht aan tien Belgische VN-para's om de nieuwe president en voormalig minister-president Agathe Uwilingiyimana te beschermen. Dallaire verbood de para's hun wapens te dragen. Zowel de president als nadien ook de tien para's (en enkele Belgische burgers) werden door Hutuextremisten vermoord.

11.1 De situatie onder de bevolking werd onhoudbaar

De situatie was uiterst gespannen geworden, niet alleen bij de legerleiding maar ook onder de bevolking. Broeder Cyriel: 'Sinds enige tijd was er iets aan het broeden in de kampen. Ik kwam er wekelijks met een vracht wittekool en kreeg telkens hetzelfde te horen: we zitten al drie jaar in een kamp, onze heuvel en huizen zullen we nooit meer terugzien, we krijgen amper eten, en dit allemaal door de schuld van de Tutsi. Op 6 april 1994 is de aanslag gepleegd. Dit werd de aanzet van een nooit geziene actie. Een drama dat van beide kanten werd aangegrepen om een slachting te beginnen. Na de moord op de president schoot de Interahamwe, een extremistische Hutumilitie, in actie; ze deelden machetes uit in het kamp en vuurden de mannen aan om aan te vallen, ondersteund door een ophitsende radiozender, Mille Collines. Ze doodden zowel hun eigen volk als de aanvallers. Persoonlijke veten werden uitgevochten. Goed menende Tutsi die altijd in Rwanda gewoond hadden, werden evenmin ontzien. Er speelden zich gruwelijke scènes af. We mogen nochtans de schuld niet enkel op de Hutu schuiven. Welk volk zou zich niet wreken op de verknechting die het moest ondergaan. Ze waren verjaagd van hun heuvel en moesten leven zoals in een kudde, en dit gedurende drie jaar. Zij waren de eerste slachtoffers. Hun woede was begrijpelijk, hoe afkeurenswaardig de wraak ook was.'

11.2 Het landsbestuur maakte grote fouten

'Habyarimana had naar een oplossing gezocht maar werd als zondebok aangewezen. Hij was het slachtoffer van de binnenlandse politiek. In het Rwandese eenpartijstelsel had de corruptie binnen zijn "eenheidspartij" MRND (Mouvement Révolutionnaire National pour le Développement, later omgevormd tot Mouvement Républicain National pour le Développement Démocratique) hem overspoeld. Habyarimana was een leider die het opnam voor de armen en van zijn volk hield, maar zijn partij was ontaard tot een bende woekeraars waaraan hij niets meer te zeggen had. Een ander element was het buitenland. Amerika, België, Engeland moeiden zich met de binnenlandse politiek en eisten de democratisering van het bestuur. Er moesten te snel vrije verkiezingen georganiseerd worden. In een land als Rwanda leidde partijvorming echter tot verdeeldheid. Habyarimana verzette zich. Hij begreep dat het te vroeg was voor een volk in prille ontwikkeling. Buitenstaanders wisten het weer beter. Ze benoemden als almachtige generaal de Canadees Dallaire, waarvan Habyarimana zei: 'Die is er om ons te vernietigen.' Het

kwam zo uit. Dallaire liet toe dat vijfhonderd FPR-soldaten binnen de omheining van het parlamentsgebouw mochten komen. Een waar paard van Troje. Deze mannen trokken 's nachts eropuit om spionageopdrachten uit te voeren. Vreselijk was het hoe op 7 april de Belgische blauwhelmen samen met de eerste minister Agathe Uwilingiyimana werden afgeslacht. Zij behoorde tot een gematigde fractie, die op dat moment betrouwbaarder was dan de MRND. Men wou de minister in veiligheid brengen onder begeleiding van de blauwhelmen. Waarom gebeurde dat te voet en ongewapend? Dallaire wilde niet dat de blauwhelmen geweren bij zich hadden. Ze stonden met blote handen tegenover een bende machetehelden, in de onmogelijkheid zich te verweren. Ze werden afgeslacht. Indien ze enkele schoten hadden gelost, dan waren die moordenaars als mussen uiteengestoven. Waar zat Dallaire op dat moment? In Kisaro kregen we van de Munuar-blauwhelmen het nieuws te horen over de crash van het presidentieel vliegtuig. Diezelfde dag al bezette het FPR het Centrum en beval ons om in te pakken en naar het noorden te vertrekken.

11.3 Op de vlucht

Broeder Cyriel: 'Mensen werden vermoord door het FAR; het FPR van Kagame trok in de tegenaanval, maar een generaal van de FAR hield stand om Kigali te verdedigen. Ik geloof dat hij een van de weinige FAR-soldaten was die zijn plicht tot het uiterste volbracht. Hij vocht tot alle munitie uitgeput was, tot 6 juli 1994. Het FPR beschikte echter over meer wapens, geleverd door Amerika. De genocide, die bleef voortwoekeren, werd door het FPR op de rug van de Hutu geschoven en ondertussen vermoordden zij zelf Hutu, hoofdzakelijk in het noorden van het land. Ze brachten oude of gebrekkige mensen om het leven, degenen die hun woning niet wilden of konden verlaten toen men ze van hun heuvel verjoeg. Gelukkig dat men nooit in Kisaro gemoord heeft, maar vertrekken moesten wij wel.

Ook ik werd door het FPR gedwongen om plaats te ruimen, Kisaro te verlaten. Onze Mercedesbestelwagen moest ik achterlaten. Met een kleine wagen reed ik naar Miyove, in de hoop tot bij de blauwhelmen te geraken. Toen ik de stad tot op een kilometer van de markt genaderd was, kwam een sliert FPR-soldaten ons tegemoet. Het waren mannen te voet onder leiding van een officier die ik toevallig kende en met wie ik mij goed verstond. Hij gebod mij om terug te keren en zou mij de plaats aanwijzen waar ik kon verblijven.

Ondertussen reden we langs de lange rij rekruten en konden we hen observeren. Ze droegen geen uniform en waren gewapend met hakken, pikhouwelen en dergelijke. Werktuigen als wapen. Slechts enkelen hadden een geweer. 'Waar zal dat toe leiden?' vroeg ik mij af.

'Waar gaan jullie naartoe?' wilde ik weten van de officier.

'Deze nacht, om twee uur, beginnen we vanuit Rutongo aan de beschieting van Kigali,' was het antwoord. Ik schatte dat het een leger van ongeveer 5000 mannen was. Zij waggelden in stilte vooruit, een eendenpas van onervaren jongens.

'Vreest ge niet beschoten te worden door de FAR?' vroeg ik.

'Die zijn allang op de vlucht,' was het antwoord.

Ze waren in de mening Kigali in een handomdraai te veroveren, maar zijn daar op een sterke verdediging gestuit. De strijd zou nog twee maanden duren.

Ik vond ondertussen een onderkomen in een leegstaand huis op de heuvel tussen Rusasa en Kisaro, waar ook de gevangenis is. Bewoners van Kisaro volgden mij, samen met een tiental jongens van het Centrum. We verbleven samen in dat huis. 's Anderdaags ging ik terug naar het Centrum in de hoop wat proviand te kunnen meenemen en in mijn bureau en kamer nog wat spullen te vinden. Maar men had alles al doorsnuffeld. De vloer lag vol documenten. Mijn map met persoonlijke documenten was eveneens verdwenen. Daar zaten brieven in die men tegen mij kon gebruiken, zoals correspondentie met de president. Aan een officier vroeg ik of we onze eetwaar mochten meenemen, zoals bonen, bloem enz. Hij stond het toe, maar toen de jongens met een paar kruiwagens wilden vertrekken, werden ze

tegengehouden. 'Alles hier laten', snauwde men. Ik protesteerde maar men was categorisch: 'Nog een woord en ik schiet.'

Zo heb ik aan den lijve ondervonden wat het betekent om in een kamp te leven. De jongens waren er al langer in geoefend. Ik sliep ergens in een hoek op een geïmproviseerde matras en bracht mijn dagen door met wandelen, de rozenkrans te bidden en sommige militairen te woord te staan. De FPR-soldaten wilden natuurlijk van alles te weten komen. Ik was op mijn hoede. Over 't algemeen waren ze wel beleefd. Op zekere dag zeiden ze mij: 'Verschiet niet als we deze nacht Byumba beginnen te beschieten.' Ik zei hun: 'Er zijn nog veel leerlingen in de scholen!' Ze hebben hun kanon weer opgeladen en van een beschieting van het nabijgelegen Byumba is niets in huis gekomen. Men wist niet echt goed wat aan te vangen met mij. Soms zegden ze: 'Ge kunt gerust hier blijven en als alles weer rustig is moogt ge naar uw Centrum teruggaan.' Dan klonk het weer anders: 'Het zal toch beter zijn dat ge vertrekt.' Aan mijn jongens vroeg ik wat zij ervan dachten. De jongste van de groep zei: 'Broeder, het is beter dat ge vertrekt en na enkele weken terugkeert. Als ge hier blijft zal men u doden en dan zijn we u kwijt.' Zo verliepen er twee weken; elke avond baden we de rozenkrans tezamen.

Op een morgen zei men: 'Houd u klaar, vandaag brengen we u naar Gatuna.' Ik had weinig om in te pakken en profiteerde ervan om een brief te schrijven naar Kagame. Die gaf ik aan mijn vertrouwensman, een hoge officier van het FPR. Hij verzekerde mij dat Kagame de brief binnen het uur zou hebben. Daarin dankte ik hem om mijn behoud en vroeg ook om de mensen van Kisaro te beschermen. Ik schreef: 'Die mensen zijn op gebied van landbouw ver vooruit en kunnen, nadat u de oorlog beëindigd hebt, van groot nut zijn.' Wat was er gebeurd dat ik moest vertrekken? De kopstukken van het leger waren bijeengekomen om te beslissen wat ze met mij zouden aanvangen. Sommigen stelden voor mij van kant te maken, anderen pleitten tegen. Men geraakte er niet uit, heb ik vernomen en ze besloten Kagame op te bellen. Deze antwoordde: 'Breng hem naar Gatuna (de grens met Uganda)'. Daarmee was de knoop doorgehakt. Het was na vieren toen men mij kwam halen. Ik vertrok samen met twee soldaten. Het regende. Slagbomen gingen omhoog zodra men ons zag. Ook aan de grenspost was men vriendelijk. Ze vergezelden mij nog tot op een brug waar ik werd overgeleverd aan de Ugandese grenswacht.

Hiermee was ik uit het oorlogsgebied. Ik besloot naar het bisdom in Kabale te gaan. Ergens was er een oude bestelwagen ter beschikking, zonder voorruit. De chauffeur was bereid mij te brengen, maar wou zeker zijn dat ik kon betalen. Ik toonde 100 dollar en hij was gerustgesteld. Hij reed door tot aan het eerste restaurant waar hij opdracht gaf de dollars om te wisselen. Ik betaalde hem en we reden verder richting bisdom. Toen we de stad naderden, kwam een grote Mercedes op ons af. De chauffeur stopte en een net uitziende heer komt naar mij toe:

'You are the brother?'

'Yes.'

Hij neemt mijn valies over, nodigt me uit in zijn wagen en brengt mij naar het bisdom. Alvorens afscheid te nemen zegt hij:

'Hier is mijn telefoonnummer, mochten er problemen zijn.'

Ik vroeg hem het nummer van de consul van België in Kampala.

'Binnen een halfuur krijgt u het,' was zijn antwoord.

Dat gebeurde ook. Ik vroeg aan de secretaris van de bisschop wie die vriendelijke heer was. 'De prefect van Kabale,' zei hij. Er gebeurden rare dingen. Hoe en door wie werd die man gestuurd om me op te halen? Ik vond het mysterieus!

De Voorzienigheid kent haar weg overal.

Op het bisdom zorgden de zusters voor een weldadig maal. Dit was welkom na twee weken vastentijd. Ik kreeg een goed bed en sliep zalig: eindelijk een zachte matras. 's Anderdaags, het was zaterdag, celebreeerde de secretaris de mis voor mij. Daarna genoot ik van een lekker ontbijt. Ik bedankte iedereen.

Een Rwandese seminarist zou een goede taxi zoeken voor mijn reis naar Kampala, 400 km verder. Iedereen was heel gedienstig. Ik kwam aan in Kampala, bij de witte paters, waar me een Nederlandse pater begeleidde. Ik telefoneerde er de consul. Hem vroeg ik met Sabena te bellen voor een plaats op het vliegtuig 's anderdaags. Hij deed dit maar het lukte niet. Ik besloot zelf eens te proberen en de directeur zei: 'Voor één persoon is er altijd plaats, kom morgen om 10 uur en ge kunt mee.' Die avond kon ik bij de witte paters een goed bad nemen, mijn baard van twee weken scheren en weer lekker slapen.

De volgende dag volgde ik de mis en daarna vertrok ik met de Nederlandse pater naar de luchthaven. Daar opperde de douane enkele bezwaren, die ik terzijde kon schuiven met een paar dollars. Ik kon instappen. Een onbeschrijflijk gevoel van vrijheid en ontspanning overviel mij. Ik koesterde gevoelens van dank jegens allen die mij geholpen hadden.

Maar mijn gedachten gingen uit naar hen die gebleven waren. Ze zouden moeilijke tijden doorworstelen. Ik had echter vertrouwen door het feit dat Kagame mij beschermd had; hij zou dat blijven doen, zo verwachtte ik, al was het maar om de mensen niet tegen zich in het harnas te jagen.

Ik heb ondervonden dat deze hoop niet beschaamd werd.

Mijn oversten en vrienden wachtten mij eind april 1994 op in Brussel en waren opgetogen dat ik ontsnapt was uit de hel van Rwanda. Ikzelf stond er als een landloper bij: zonder schoenen en maar half gekleed. Pastoor Oosterbos zou vlug voor het nodige zorgen.

12. Proberen weer voet aan de grond te krijgen

Voor zijn persoonlijke veiligheid was het goed dat broeder Cyriel wegtrok uit het oorlogsgebied. En om verse krachten op te doen. Of om zich voor te bereiden op nieuwe hulpacties. Al wilde men hem ook om een andere reden weg. Om de vele lijken te begraven waren de terrassen immers een uitgelezen plaats. Met een persoon als broeder Cyriel zou dat misschien niet lukken. De bodem was er zacht en doordringbaar, ideaal voor massagraven. Gemakshalve had men hem kunnen doden, zoals de honderdduizend anderen. Het respect en ontzag voor hem was echter te groot en zijn populariteit onder de bevolking te immens. Dat hoorden we van anderen.

Broeder Cyriel was thuis in Genk en zocht naar een kans om zo snel mogelijk terug te gaan. Zijn hart was in Kisaro, en het bloedde. Zijn kinderen, zijn gehandicapten, de bevolking, zijn boerderij; alleen daar was hij mee bezig. Het stond als een paal boven water dat hij hen niet in de steek zou laten. Ook al was hij niet jong meer en kwam zijn leven mogelijk in gevaar.

Nu volgt een verhaal van acht loodzware maanden.

Broeder Cyriel: 'Eind april 1994 was ik terug in België. De oorlog was twee maanden later eindelijk gedaan. Vanaf dan zou het nieuwe bewind de schade van de oorlog beginnen te herstellen. In de eerste plaats aan de luchthaven. De ministers die toen aangeduid werden, waren Hutu. Kanyarengwe werd opnieuw minister van Binnenlandse Zaken. Pasteur Bizimungu werd president.

In België besloot ik om vooreerst onze algemene overste in Malonne een bezoek te brengen. Ik wilde hem informeren over het gebeuren. Helemaal gerust was ik er nochtans niet op, ik had verleden jaar zijn verbod om terug naar Rwanda te gaan genegeerd. Ik verontschuldigde mij daarom dadelijk voor mijn 'ongehoorzaamheid'.

'Ach broeder,' zei hij, 'laat ons daar niet meer over spreken. Ik was slecht ingelicht.'

'En nu,' vroeg ik, 'kan ik terugkeren?'

'Zeker, en zo vlug mogelijk!'

Van zijn kant was er geen probleem en ik begon aan de voorbereidingen voor de wederopbouw.

Het eerste Sabenavliegtuig dat zou vertrekken was op 2 september 1994. Ik kreeg een visum en mocht naar Rwanda, maar het was slechts voor veertien dagen. Weinig, maar in mijn hart was het feest, ook al ontmoette ik zoveel bezorgde mensen. Ze vroegen wat ik er nog ging zoeken.

'Ik heb er mijn hart verloren. Ik wil er een sprankel liefde brengen, hun zeggen dat God hen bemint.' Ik ben immers geen politicus die na zijn mandaat het blad omdraait en iets anders begint. De mensen in Kisaro, en vooral de kinderen, moesten geholpen worden. Ze waren een stuk van mij geworden. Op dat moment nog het meeste, in deze moeilijke omstandigheden hadden ze mij nodig.'

Van mijn verblijf in België wou ik alvast gebruikmaken om de dringendste zaken te verzamelen. Veel bagage kon ik echter niet meenemen. Er werd slechts dertig kilo toegelaten en dus zorgde ik voor groentezaad. Maar ik had ook informatie nodig. Ik wilde de toestand kennen. Ik smokkelde met hulp van Artsen zonder Grenzen brieven over. Zo kwam ik te weten dat Kisaro bezet was door mensen uit Kigali en dat ze leefden van de opbrengst van de terrassen. Dit was een geruststelling. Er was voedsel. Later zouden ze zeggen dat Kisaro hen gered had. Ik kwam ook te weten dat Lizinde prefect was in Byumba. Ik kreeg contact met hem. Af en toe ontving ik een brief van de zusters van Byumba. Op die manier had ik toch, hoe vaag ook, een beeld van de toestand.

12.1 Voor een periode van twee weken naar Rwanda

Bij de landing wachtten de zusters mij op. Het was een zondag en ik was juist op tijd voor de mis in Byumba. De enige Rwandese priester die het bisdom nog telde, verwelkomde mij warm. Na de mis vond ik enkelen van mijn jongens, die uitlegden dat iedereen in Kisaro mij verwachtte. De zusters van Bungwe wilden echter dat ik eerst zou onderzoeken in welke staat hun huis zich bevond. Ik moest voorzichtig zijn en dus vroeg ik Lizinde of dat toegelaten was.

'Dat moet ge aan de majoor vragen,' zei hij, 'want eigenlijk heb ik niets te zeggen.'

Ik ging naar de majoor die dadelijk akkoord was.

Na de middag reden we naar Bungwe over wegen die naam onwaardig en langs half verwoeste huisjes. In Bungwe had men ondertussen een burgemeester benoemd. Die zocht ik op. Hij beweerde dat er in de loop van de volgende week tienduizend mensen zouden aankomen. Nadien ging ik naar het huis van de zusters. Dat was helemaal geplunderd. Over de vloer lagen papieren, zelfs tot buiten. De zusters waren ontmoedigd toen ik dat vertelde en besloten te wachten alvorens terug te gaan. Ik wandelde naar de kerk - die had men wel gerespecteerd - en ging door naar het priesterhuis. Dat was bezet door soldaten die me vroegen of ik de pastoor was.

Ik zei 'ja'.

'En wanneer komt ge hier terug?'

Ik antwoordde: "Er is hier niets meer en er moet veel hersteld worden. We hebben geen materiaal."

'Bij ons, in Uganda kan men alles krijgen.'

'Mag men zomaar de grens over?'

'We zijn toch één land!'

De maandagmorgen vroeg ik de majoor of ik naar Kisaro mocht gaan.

Dit vonden ze echter een probleem.

'Ik zal u twee militairen meegeven, maar ge moogt niet op de terrassen komen en ge moogt met niemand spreken.' Ik vond het vreemd dat ik in Bungwe mocht verblijven maar dat Kisaro een probleem was. Benieuwd vertrok ik, vergezeld door de militairen. Onderweg stond er een groepje mensen. Ze hadden mij herkend en klaptten in de handen. Ik wuifde terug.

Ze riepen: 'Furere arage ', 'De broeder komt er aan!'

Vanaf daar stonden er overal kinderen en volwassenen langs de weg die mij toejuichten.

Een militair merkte op: 'Men zou zeggen dat ge geliefd zijt.'

In Kisaro, aan het kruispunt, verwelkomde mij een menigte. Ik riep de hoofdonderwijzer, de inspecteur en het gemeenteraadslid en zei hun: 'Ga naar het huis van Gaspar; ondertussen zal ik het Centrum verkennen, en dan kom ik bij u voor een kleine vergadering.'

Het Centrum was een puinhoop. Alle deuren waren opengebroken en wat waarde had was verdwenen, zelfs de elektriciteitsleidingen. Ik reed direct naar het huis van Gaspard. We overlegden. Ik zei hoe gelukkig ik was iedereen terug te zien en stelde voor te beginnen met het herstellen van de schade. 'Na twee weken moet ik terug naar België. Maar ondertussen weet ik wat er nodig is; ik zal ervoor zorgen en zo vlug mogelijk terugkeren.'

Mijn medewerkers zegden haast niets. Dat durfden ze niet omdat er soldaten bij waren. Later zou ik vernemen waarom ik geen voet mocht zetten op de terrassen, noch met iemand spreken. Ik reed terug naar Byumba en logeerde bij de zusters dominicanessen. Zij waren op hun post kunnen blijven met de secretaresse van de vermoorde bisschop. 's Anderdaags bezocht ik Lizinde. Hij nam mij mee naar zijn huis. In zijn kantoor vond ik een klein Lieve-Vrouwebeeldje met een brandende kaars ervoor.

Ik merkte op: 'Men zou zeggen dat ge nog bidt.'

'Ja,' zei hij, 'het is mijn enige troost, ik vraag aan Maria dat ze voor mij ten beste spreekt. Ik heb zoveel kwaad gedaan en vrees dat God me dit allemaal niet kan vergeven.'

Ik troostte hem.

Hij vroeg me : 'Is die pater in 't land?' Op mijn bevestiging vroeg hij me pater Belloni tot bij hem te brengen.

Ik kon daar enkele dagen later voor zorgen. Ik hoopte dat hij tot rust zou komen, door een oprechte biecht. Dan vertrok ik naar de majoor en vroeg of het een probleem was als ik naar de Mutara zou rijden om ons huis en de parochie te bezoeken? De Mutara is het noordoostelijk deel van Rwanda, grenzend aan Tanzania en Uganda.

'Er is hoegenaamd geen bezwaar zolang ge op mijn gebied zijt, maar in Ngarama moet ge u aanmelden bij de majoor van ginds.'

'Maar,' voegde hij eraan toe, 'gisteren hebt ge niet gedaan wat ik gevraagd had.'

Ik vroeg wat dit was.

'Niets,' zei hij. Hij gaf me een Fanta en legde uit dat hij eigenlijk geen militair was. Hij was van opleiding bouwkundig ingenieur. Hij stelde zeer veel belang in het werk van Kisaro en zei me dat hij alles zou doen wat hij kon opdat ik weer aan het werk zou kunnen gaan.

Dit gaf me weer vertrouwen.

Hierna vertrok ik naar het broederhuis van Rukomo. Onderweg passeerde ik Ngarama, zag geen militairen en reed door. Gekomen aan de bureaus van het project Dervam, werd ik tegengehouden door een militair. Hij nam mij mee naar de majoor. Deze ontving me vriendelijk, al sprak hij geen Frans. Hij vroeg me wat ik daar kwam doen. Ik trachtte hem dit uit te leggen. Hij trakteerde mij op een ananas en ik kon gaan. In Rukomo zag ik een groep kinderen op een speelplein. Het broederhuis had praktisch niet geleden en de bewakers hadden het zelfs goed onderhouden. Ze leken blij een broeder te kunnen verwelkomen en vulden mijn wagen met fruit: ananassen, bananen, papaja's. Ik betaalde en vertrok, maar aan de uitrit hield de majoor mij tegen. Hij wou weten wat broeders op deze plaats deden. Ik expliceerde hem zo goed als het kon dat het huis nog in opbouw was en dat men van plan was voor de jeugd een vormingscentrum te beginnen voor landbouw en techniek.

'Ge moogt hier voorgoed blijven', zei hij. 'Ge ziet: hier is jeugd.'

Ik zei hem dat ik slechts een visum had voor twee weken, maar verzekerde hem dat ik zou terugkeren. Daarna reed ik naar de parochie. De enige priester van het bisdom die nog aanwezig was, had me gevraagd hem te helpen om de verschillende parochies te bezoeken.

Toen ik in de parochie aankwam begroetten de mensen mij; ze dachten dat ik pater Jaak Broeckx was. De catechisten leidden me rond in de kerk en het priesterhuis. Alles was er goed onderhouden. Ze gingen elke week naar Nyagahanga het H. Sacrament halen op 30 kilometer afstand, om aan de mensen de H. Communie te kunnen uitreiken. Ze vroegen mij bij de paters in Nyagahanga aan te dringen om bij hen eens de mis te celebreren. Rukomo behoorde echter niet tot hun parochie. Ik denk dat de paters nog steeds bang waren. Een oude pater was er vermoord. Ik reed terug over Nyagahanga waar ik de paters ging groeten. Zij waren blij iemand te zien die van België kwam. Zij hadden het niet gemakkelijk gehad, maar hadden het toch volgehouden. Het was laat toen ik terug was in Byumba. De zusters waren tevreden dat ik fruit bij me had. Een aangename afwisseling voor hun novicen.

De volgende dag moest ik naar Ruhengeri en Nyundo op inspectie. De zusters van St.-Vincentius van Lendeledede hadden mij gevraagd of ik nieuws had over hun klooster van Ruhengeri. Zoals overal vond ik niets dan wanorde. De vloeren waren bezaaid met documenten.

Ik reed vervolgens door naar Nyundo, dat niet ver van de Congolese grens ligt. Ons broederhuis daar was ingenomen door Artsen zonder Grenzen. Naar het schijnt was er een overeenkomst met de Belgische broeders waar ik niets vanaf wist. Ik hoefde er mij dan ook niet mee te bemoeien. Het was laat toen ik terug in Byumba was.

's Anderdaags zei Lizinde dat ik moest zorgen dat de koeien van de broeders weg waren. Het is september en de mensen moeten beginnen te planten en zaaien. 'Uw koeien lopen overal vrij rond en zouden veel schade kunnen aanrichten. Daarnaast is er gevaar dat soldaten ze doden; verleden week hebben ze er al een geslacht'. Ik oordeelde dat het beter was ze over te brengen naar Kisaro en te verdelen onder de boeren van het Centrum, maar daarvoor had ik de toestemming nodig van de majoor. Dus ging ik het hem vragen. Hij wou daar niet alleen over beslissen en stuurde me naar een andere officier. Deze nam op zijn beurt geen beslissing; ze moesten daar gezamenlijk over onderhandelen. Het duurde twee dagen eer ze me toestonden om de koeien te verhuizen. Onze mensen joegen de koeien over de weg naar Kisaro. Ondertussen werd er door een ploeg werklui hard gewerkt om orde te brengen in en rond de school.

Stilaan naderde 17 september, de dag dat ik terug naar België moest vertrekken. Ik vroeg de mensen om ondertussen door te werken zodat bij mijn terugkeer de school en het broederhuis in orde zouden zijn. De minister van Landbouw en die van Onderwijs overhandigden me een brief waarin ze vroegen de broeders zo vlug mogelijk terug te laten komen naar Rwanda.

12.2 Terug in België om materialen te verzamelen

Cyriels visum was verlopen en bijgevolg moest hij terug naar België, zij het met het vaste voornemen zo vlug mogelijk terug te keren en het liefst met een vracht materiaal. Dat zou nodig zijn om herstellingen uit te voeren. Terugkeren zou echter pas lukken in oktober. Met broeder Alexis Vandeweyer, die goede relaties had met Caritas, slaagde hij erin twee ton materiaal mee te nemen. Zelf mocht broeder Cyriel gratis meevliegen.

12.3 En opnieuw naar Kisaro

Een Russische cargo vertrok op 17 oktober 1994 in Oostende, om acht uur 's avonds. Het vliegtuig zat volgepropt met goederen. 'Zoek u een plaatsje', zegden de Russen. Het werd rondkijken. Vooraan stond een nieuwe bestelwagen waarvan een ruit openstond. Broeder Cyriel: 'Ik gooide enkele pakken opzij en wipte zo in de wagen. De Russen waren zeer vriendelijk en gaven me drank en broodjes naar hartenlust. 'Een vliegreis in een auto.' In Nairobi hadden we een korte tussenlanding, ik kon de benen eens strekken en wat verse lucht inademen. Tegen zeven uur landden we in Kigali. Ik moest mij van de lading niets aantrekken, die zou door Caritas naar Byumba gebracht worden. Een gemak. Mijn verblijfsvergunning werd eveneens vlot aanvaard; daarenboven stonden de zusters me op te wachten. Ik reed met de wagen die ik vroeger had gekocht naar Byumba. Alles liep bijzonder gewind. Ik kon logeren bij de zusters tot er een kamer gereed zou zijn in het broederhuis.

Naar Kisaro teruggaan was echter andere koek. Het Centrum was nog steeds bezet door het leger. Om wanhopig te worden. De mensen vertelden dat men na mijn vertrek tweehonderd soldaten had aangevoerd. Ze hadden de hakken opgeëist en waren begonnen de lijken, die op de terrassen begraven waren, te ontgraven. Ze brachten vrachten hout aan en maakten een brandstapel om de lijken te verbranden. Daarom mocht ik dus niet op de terrassen komen, noch met iemand spreken. Kisaro was de begraafplaats geworden van alle lijken die vanuit Byumba aangebracht werden. Ook priesters lagen er begraven. Als dit luguber werk voltooid was, werd alles nauwkeurig gereinigd en de resten in de rivier gegooid.

Ik verbleef dus opnieuw noodgedwongen in Byumba. Het werk dat men verricht had voor mijn vertrek was ongedaan gemaakt omdat school en broederhuis weer in beslag waren genomen door mensen van Kigali. Ik riep mijn technici, metselaars en lassers uit Kisaro om met de herstellingen te beginnen. Er was een lichtpunt: ik vond stilaan mijn weg terug in Kigali, nuttig om cement en dergelijke te halen. Maar de moeilijkheden her begonnen. Toen ik de zondag naar de mis ging, stond de priester op mij te wachten. Een groepje mensen van de Spaanse televisie waren daar om inlichtingen in te winnen over de moord op de

Spaanse pater Valmajo. Ik vroeg hun te wachten tot na de mis. Ik wou daarna het H. Sacrament meenemen naar Kisaro om daar rond tien uur de gebedsdienst voor te gaan. Na de mis reden we dan ook met zijn allen naar Kisaro. Ik vertelde de priester onderweg wat er gebeurd was met de lijken in Kisaro en dat het bezoek van de televisiemensen niet veel zou opleveren. Ik was echter op mijn hoede voor mogelijke herrie en zei aan de mensen dat deze blanken gekomen waren om te zien hoe ze ons konden helpen bij de wederopbouw. Spionnen zaten er immers overal. Na de dienst ging ik met een van mijn monitoren en de Spanjaarden naar het Centrum. Daar werd hun uitgelegd wat gebeurd was in Kisaro. Ze begrepen dat hun komst niet veel zou opleveren. Ze wilden echter weten waarom de FPR-mannen die Spanjaard niet hadden ontzien. Ik kon dit alleen maar vermoeden, daar ik de pater goed kende. Hij was namelijk een vurige Spanjaard, heel spraakzaam en tot alles bereid. Ik achtte het mogelijk dat hij zijn medepriesters heeft willen verdedigen. The Killer, zoals men die officier noemde, was echter een wrede man. Ik had zelf ook met hem te maken gehad. De Spaanse televisiemensen waren zeer verbolgen wegens die moord, wetende wat de missionarissen allemaal deden. Er waren verschillende Domus Dei-priesters werkzaam in Rwanda, mannen die blijk gaven van een edelmoedige inzet. Twee weken na dit bezoek kwam er opnieuw een Spaanse delegatie, dokters ditmaal. Ze hadden zelfs een afdruk mee van het gebit van pater Valmajo. Ze hoopten nog steeds iets te vinden. Ook aan hen hebben we het verhaal verteld. Ze zijn ontgoocheld vertrokken.

We waren ondertussen verder gegaan met ons werk in de school en het klooster van Byumba. Ik wou nog voor Kerstmis de kamers van de bovenverdieping in orde hebben. Broeder Michel Dehaye had namelijk beloofd met Kerstmis te komen. Ik zocht tussendoor ook naar mogelijkheden om te kunnen herbeginnen in Kisaro en drong aan bij Lizinde om voor mij een onderhoud aan te vragen bij Augustin Bizimungu, een legerofficier. Op zekere avond toen ik bij de zusters aankwam, zei er een van hen: 'Er zijn militairen gekomen die u zochten.' Het duurde niet lang eer ze er terug waren. Ze brachten mij een militaire groet en gaven me een briefje waarin ik verzocht werd me 's anderdaags aan te bieden op het presidentieel paleis.

Ik reed ernaartoe en kon, met het briefje, toegang krijgen tot aan het bureau van president Bizimungu, waar ik even moest wachten. De minister van Landbouw verliet het kantoor en ik mocht binnen. Hij ontving me zeer hartelijk en ik mocht vragen stellen. Eerst vroeg ik wanneer ik in Kisaro kon herbeginnen. Ik legde uit dat het bezet was door soldaten. Hij liet zijn secretaris telefoneren naar Kagame die antwoordde dat hij niet wist dat er soldaten Kisaro bezetten. Mijn tweede vraag ging over een huisgezin waarvan de drie zonen en de vader in de gevangenis zaten. Ik vroeg om hen te verhoren. Hij raadde me aan dit voor te leggen aan de burgemeester. Dit heb ik nadien ook gedaan, maar zonder succes. Deze mensen zijn vijf jaar in de gevangenis moeten blijven zonder proces. Misschien heeft mijn eerste vraag ertoe bijgedragen dat ik terug mocht beginnen op het Centrum. Over de tweede vraag zou ik later een opmerking krijgen.

Er werd hard gewerkt in Byumba om met Kerstmis de vier kamers gereed te krijgen. Het Zwitserse Rode Kruis had het maison d'accueil kunnen huren op voorwaarde dat ze het op hun kosten opknapten. Ze deden het ook. Ik vroeg hun of ze geen overschot aan verf hadden. We kregen er veel. Ze verzochten me ook om een klein lokaaltje, zo dicht mogelijk bij hun bureaus, teneinde er een stroomgenerator te plaatsen. Dit heb ik aanvaard indien we ook konden gebruikmaken van stroom. Ook dit werd toegestaan. Ondertussen was Theo Graulus ons komen helpen. Hij was de geschikte man om de elektrische toestellen veilig aan te sluiten. We geraakten klaar en met broeder Othmar en broeder Michel, vierde ik Kerstmis, intiem en in armoede.

13. Vanaf 1995 begon de heropbouw

'Tussen Kerstmis en Nieuwjaar werd ik geroepen op de état-major in Kigali. Vanaf twee uur begon men mij op de rooster te leggen. Een ononderbroken reeks vragen werden op mij afgevuurd. Ze leken nochtans goed op de hoogte van het gebeuren in Kisaro. Na dit spervuur zei een chef: 'Nu moet u beginnen in Kisaro, we hebben u nodig. Ge moogt u echter niet moeien met politiek.' Dit was een allusie op mijn tussenkomst bij de president ten voordele van de gevangenen.

13.1 Eerst werd voor voedsel gezorgd

'Alle inwoners en ikzelf waren gelukkig dat ik terug naar Kisaro kon gaan. Kisaro mocht weer leven. Vooreerst moesten we voor eten zorgen. Caritas leverde de nodige hakken. De FAO, de wereldvoedselorganisatie, stelde voor om tien hectare staakbonen te planten en om ons boonzaden te leveren. Men zou alle kosten betalen en heel de productie aankopen. Dit was een goed voorstel. Het enige probleem was voldoende staken te vinden. De theeplantages waren ondertussen verwilderd geraakt. De fabriek draaide slechts gedeeltelijk. Het hout van hun uitgestrekte bossen in de omgeving van het Centrum werd niet benut. We mochten boonstaken kappen, zoveel we nodig hadden. Dit was een goede start voor het Centrum.'

Het duurde langer eer de varkenskweek weer op gang kwam. Bovendien ontbraken de nodige centen. Merkwaardig genoeg kwam er steun vanuit Engeland. Broeder Cyriel: 'Op een dag kwam de ambassadeur van Engeland op bezoek. 'Ik zie geen vee,' zei hij. Ik toonde hem de beschadigde varkensstallen en voegde eraan toe dat we na de oorlog prioriteit gaven aan humanitaire hulp. 'Ik zou graag hebben dat u ook hiermee verder gaat,' zei hij. 'Kom tijdens uw eerste bezoek aan Kigali naar onze ambassade. Maak een bestek op voor de totale herbouw en ik zal zien wat ik kan doen. Tegen het einde van dit jaar wil ik hier varkens zien.' De ambassadeur was mild. Hij schonk ons een miljoen Rwandese frank, erkentelijk als hij was omdat wij net voor het begin van de oorlog de Anglicaanse kerk in Byumba van een dak hadden voorzien. Engeland had toen nog geen ambassade in Rwanda. We hadden daar meer geld voor uitgegeven dan wat ze konden betalen. Na de oorlog was er wél een ambassade en ik denk dat men uit dankbaarheid deze geste deed. Zijn financiële inbreng betekende het begin van het succes van de echte varkensteelt in Rwanda. Momenteel komt 1.000.000 Rwandese frank ongeveer overeen met 1.200 euro.

We hadden daarnaast geopteerd om te werken met kunstmatige inseminatie (ki) van zeugen. In 2007, ter gelegenheid van mijn jaarlijks verlof, wou ik sperma meenemen uit België. Dit werd moeilijk, want ik moest de toelating krijgen van het ministerie van Rwanda, dat hierop niet voorbereid was. Ik nam het risico om het sperma binnen te smokkelen. Ik meldde dit achteraf aan een goede kennis van het ministerie, en alles werd geregeld. We konden het nut bewijzen van de ki voor varkens en kregen een licentie voor de invoer ervan. Op het ministerie zag men er een kans in om zich te profileren als eerste land van Midden-Afrika dat met die techniek begon. Ze moedigden de bevolking aan de koe verder te vervangen door het varken. Een kleinveeteelt die toegankelijker is voor de gewone man. Voor Kisaro werd het een gouden tijd. Iedereen wou ermee beginnen. We hadden echter niet genoeg jonge varkens om aan de vraag te voldoen.

Ik had steeds goede relaties gehad met de Boerenbond, bijzonder via Ward Van Steenwegen en Walter Vandepitte. We kregen door hun bemiddeling een tractor. Na de pensionering van Walter was onze relatie met de Boerenbond een beetje doodgebloed. Het was tijd om de draad weer op te nemen. Voor meer inlichtingen over ki verwees men mij naar de kwekerijen van Bierbeek.

Omdat de vraag het aanbod ver overtrof, kon ik mijn eisen stellen in verband met de huisvesting van de dieren. We verplichtten onze monitoren stallen te bouwen die aan minimumvereisten moesten voldoen. Immers, huisvesting en voeding zijn de voorwaarden om te slagen. Deze monitoren werden opgeleid in de voeding en het onderhoud van varkens. Ze konden als vermeerderingsbedrijfjes helpen om te voldoen aan de vraag. Voor hen was dit een middel om uit te groeien tot welgestelde burgers.

Ik waarschuwde de mensen voor zware leningen. Sommigen gingen te grote leningen aan bij de banken, die propaganda maakten en profiteerden van deze tendens, op hun beurt aangemoedigd door het ministerie, zonder rekening te houden met het feit dat bij mislukking drama's kunnen ontstaan. In Kisaro had ik voldoende invloed om deze gevaren te vermijden. Ik hielp bij de stallenbouw, verplichtte hen te beginnen met een koppel biggen en, als ze na een paar proeven slaagden, over te schakelen naar het fokken van een zeug. Op die manier hebben we rond Kisaro enkele bekwame fokkers, die hun kennis overdroegen aan anderen.

Kisaro werd door het ministerie aangeduid als nationaal Centrum voor de ki van varkens. Geografisch bevinden we ons in het noordoosten van Rwanda. Instaan voor de bevoorrading van sperma voor heel het land was niet mogelijk. Voor de kwekers van het zuiden was het onmogelijk zich bij ons te bevoorraden. Dit bracht ons op het idee om meerdere inseminatiecentra op te richten die zich in Kisaro zouden voorzien van goede beren ten einde niet te ontaarden in een rassenverwildering. Dit voorstel was echter te duur voor het ministerie. Kisaro blijft dus voorlopig het enige centrum voor de selectie van berenrassen.

13.2 Vervolgens kwamen de scholen aan bod

Broeder Cyriel: 'Met de mannen waarover we beschikten, begonnen we na de oorlog aan de wederopbouw van de scholen. Door het ministerie was er niet veel afgesproken over onderwijs, maar ik wou de kinderen zo vlug mogelijk in de school krijgen. Ik organiseerde al het praktisch nodige voor de school van Murama, betaalde zelf de onderwijzers en zorgde voor materiaal. Unicef sprong bij.

Samen met broeder Michel organiseerde ik een bijscholing voor de kinderen die pas begonnen waren in het eerste jaar middelbaar onderwijs. We constateerden dat ze bijgewerkt moesten worden in het Frans om volwaardig aan het nieuwe schooljaar te kunnen beginnen. We vonden twee vrijwilligers bereid om samen met broeder Michel Franse les te geven.

Een vrije middelbare school in de stad had zeer veel geleden. Hier was het de heer Fischer van Rhenanie-Palatinat die bijsprong en ons een miljoen Rwandese frank bezorgde voor reparaties en materiaal. Ook die school kon starten, nog voor het ministerie georganiseerd was. Twee van mijn jongens konden daar dadelijk beginnen. Ze hielden onze eer hoog met hun prachtige resultaten. Beiden bekleden nu voorname posten. 'Kisaro' lag weer aan de basis van vooruitgang.

Dhr. Fischer vroeg mij om de scholen van de gemeente Tumba te inspecteren en per school na te gaan wat er hersteld moest worden. Het lag voor de hand dat Buyoga, waartoe Kisaro behoorde, het eerst in aanmerking zou komen, maar na een bezoek van de heer Fischer en mezelf aan de burgemeester besloot deze weldoener niets te investeren. Hij had geen vertrouwen in deze burgemeester-dronkaard. Hij verkoos in Tumba te beginnen. Dit had tot gevolg dat de burgemeester van Buyoga zeer verbolgen was op mij. Samen met The Killer publiceerde hij een artikel in het weekblad "Imvaho" waarin ze mij beschuldigden een gemeente te vormen binnen de gemeente. Het was een feit dat, vooral in de buurt van Kisaro, de mensen voor alles bij mij kwamen en deze fameuze burgemeester negeerden. Volgens dat artikel moest ik verbannen worden. Met de tekst ging ik naar de prefect en de minister. Zij verzekerden mij dat ik me niet ongerust hoefde te maken. Hiermee hadden de schrijvers zichzelf belachelijk gemaakt. Rhenanie-Palatinat stortte zestig miljoen Rwandese frank voor het herstel van de scholen in Tumba. De Duitse minister kwam op bezoek naar Kisaro, vond onze actie voorbeeldig en aanvaardde dat we zouden beginnen aan het bouwen van de woningen voor weduwen. We konden hem al twee voorbeeldwoningen voorstellen. Zo stond Kisaro heel vlug als model van wederopbouw.'

13.3 En dan de kerken

Kisaro had hiermee andermaal een stevige reputatie gevestigd. Broeder Cyriel: 'Het was tijd dat ik me opnieuw inzette voor de heropbouw van de kerken. Het kleine kerkje in Murama was buiten gebruik. Het was veel te klein, zodat men de dienst moest doen in een loods van de school. Ik vroeg een subsidie aan bij

Oostpriesterhulp voor de bouw van polyvalente zalen. De subsidie werd toegekend en we begonnen met het vergroten van de kerk van Murama. Het werd nu een kerk van 20 m bij 15. Voor een paar jaar zou het bouwen of vergroten van bijkerkjes de hoofdtaak worden voor onze metselaars. Er volgden nog andere dorpen: Rumuli, Rusasa, Rwagihura, Muhigi, Gicumbi, Rutabo, Mutandi, Kigarama. Die reeks loopt nu verder tot Sayo. In de meeste gevallen werkten we tussendoor nog aan de schoollokalen.'

13.4 Om ondertussen de landbouw te stimuleren

Broeder Cyriel kijkt met vertrouwen de toekomst tegemoet. 'Heel geleidelijk hernam het leven zijn gewone gang. Broeder François Karenzi kwam in 1996 naar Kisaro. Hij was genezen van een schot in zijn linkerschouder. Voor de tijd van de genocide zat hij in zijn laatste jaar agronomie aan de school van Kabutare. Zoals alle andere leerlingen moest hij nog het derde trimester afwerken om zijn diploma te behalen. In 1996, toen de middelbare scholen opnieuw konden beginnen, moesten die leerlingen het laatste jaar overdoen. Ik ging met hem naar de school voor agronomie te Rushaki. Hij bleef er dat jaar. Daarna kwam hij, als welkome hulp, naar Kisaro en specialiseerde zich in het terrasseren. In 1997 kregen we een aanbod vanwege een initiatiefnemer in Ruhengeri om voor een bedrag van honderd miljoen te terrasseren. Een moeilijk werk dat François Karenzi met onderscheiding afwerkte. Daarvoor kreeg ik een pluimpje.

Eens was ik in een magazijn in Kigali. Er stond daar een heer die me bekeek. Hij vroeg aan de baas wie ik was. Deze zei: 'Broeder Cyriel van Kisaro.' Daarop sprak hij me aan. 'Ik ben minister van Handel,' zei hij, 'in naam van de regering feliciteer en dank ik u voor wat u in Rwanda gepresteerd hebt. Op die plaats in Muhondo, in het district Ruhengeri konden we nooit goede resultaten behalen met aardappelen en nu groeien ze goed.'

Het CPPA reserveerde in 2013 zeven hectare terras voor het bouwen van veertien kleine hoeves, met elk vijftig are terras. We wilden daarop een pacht geven van tien jaar, met het vooruitzicht dat jonge boeren gedurende deze tijdspanne een kapitaaltje konden bijeenrapen om zich elders te installeren. Dit voorstel werd ingediend op het bestuurlijk district. We verwachtten niet een antwoord te krijgen. Wellicht zouden ze het niet begrijpen. We deden gewoon verder. Toen vier hoevetjes bewoond waren door gehuwde pachters, voelden we een spontane toenadering van de overheid. De overige zeven hectare waren ondertussen verdeeld en bebouwd door de jonge kandidaat-boeren. De projectleiding beschikt nu over subsidies voor twintig hoevetjes. Die zouden gereed moeten zijn voor eind 2016. Deze verwezenlijking willen we nu voorstellen aan het ministerie als voorbeeldproject. Er zijn in het overbevolkte Rwanda immers duizenden hectaren onbebouwde en slecht bewerkte staatsgronden die voor een dergelijke omvorming in aanmerking komen.

Ik ben meer dan tweeënnegentig jaar geworden. Mijn krachten zijn weg. Gerard Moerman werkt keihard verder om, zodra de tijd rijp is, de fakkel te kunnen doorgeven aan Evarist Safari, een jong lokaal talent dat zijn academische carrière laat liggen voor het Centrum. Nooit stond ik alleen; ook zij zullen niet aan hun lot overgelaten worden.'

Anno 2014 heeft de ngo CPPA Kisaro als doelstelling om intensieve en rationele landbouw te ontwikkelen, met het behoud van teelaarde en regenwater in de bodem, door een methode van radicaal terrasseren om aldus te voorzien in de eigen voedselvoorziening van de Rwandezes. De vorming van landbouwers en vooral jongere landbouwers is hierbij primordiaal. Men geeft steun aan landbouwgroeperingen en verenigingen voor vrouwen. Daarnaast heeft het Centrum als algemene kernopdracht om de noden van de bevolking te lenigen en beroepsopleiding te geven aan kansarme jongeren. In de lijn van deze algemene doelstelling en de basisdoelstellingen lopen momenteel twee projecten die gefinancierd worden door de provincies Limburg, West-Vlaanderen en de Nationale Loterij. Dit betreft het bouwen van pachthoeven voor jonge boeren en het maken van ondergrondse cisternen voor regenwater.

14. Epiloog

De indrukwekkende tocht van Jules Wieme is ten einde.

Buiten is er eind december 2014 alweer zo weinig daglicht dat somberte ons bekruipt. Wie ervaart geen droefheid bij naderend afscheid? Maar er zit zoveel gloed en overtuiging in zijn leven, dat we ons herpakken. Broeder Cyriel liet zich immers evenmin neerslaan. Na tweeënnegentig jaar is wat gebeurt normaal. De mens is namelijk vergankelijk. Ook de stevigste stronk.

Broeder Cyriel wil nog een mail versturen, vernemen we. Een laatste boodschap voor eerste minister Anastase Murekesi. Gerard tikt ze in. *'Excellence, comme j'avais dit dans ma dernière lettre vous risquez de ne plus me voir, le frère Cyrille de l'ONG CPPA Kisaro. Pour le moment je suis à mon dernier voyage. Je meurs et j'offre ma vie pour l'agriculture au Rwanda comme je l'ai fait pendant 42 ans, je regrette que les Rwandais n'aient pas suffisamment profités, on a trop tard vu le grand profit qu'on aurait pu tirer de mon travail. J'espère de tout mon cœur que les gens que j'ai formés pourront continuer le CPPA. J'espère de tout mon cœur que je pourrai aider à partir du ciel à les inspirer en faveur de l'agriculture rwandaise et je vous souhaite un mandat fructueux et durable.'*

Doorzettingsvermogen. Die drang is er ook nu nog. Had men vanaf dag één met honderden mannen gewerkt aan zijn plan...

Beste broeder Cyriel,

Op zeventwintig december 2014 werd deze epiloog geschreven. Het laatste hoofdstuk van een indrukwekkend leven. Vorige week zaten we nog samen om over je werk te reflecteren, eensgezind dat het woord vergankelijkheid niet opgaat. Ook in Afrika niet, waar het zo lastig kan zijn. Jouw sporen blijven echter voor altijd gegrift in het Rwandese landschap. En in het geheugen. We hadden het eveneens over de politieke wendingen in 'jouw' land, en of dit gevolgen zal hebben voor het Centrum in Kisaro, nu je er voorgoed weg bent. We hopen van niet. Niet voor de economie daar, niet voor de boeren, en zeker niet voor de armen en de kinderen.

Onverhoeds namen we het besluit er samen alles op te zetten opdat je dit boekje alsnog zou kunnen lezen.

Je wilde het immers nog eens nakijken. Om iets toe te voegen misschien. Er werd geopperd dat het niet zou lukken. Er werd in je leven dikwijls gevreesd dat je plannen niet verwezenlijkt zouden worden. Wat doet het goed dat op de valreep nog een paar foto's van je voorkeur werden ingelast.

Eens te meer was er de Voorzienigheid.

Vaarwel...